

FAHD KASUMOVIĆ
(Sarajevo)

KONCEPT DOBROČINSTVA I PORESKA
OSLOBOĐENJA U OSMANSKOM CARSTVU
(Lokalne specifičnosti oporezivanja u Sarajevskom kadiluku
prema in‘amat-defterima bosanskih namjesnika)

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Bosna, Sarajevo, 18 i 19. stoljeće dobročinstvo, oporezivanje, oslobađanje od poreza, in‘amat-defteri.

Osmanska politika upravljanja državom, koja je u svojoj suštini nastavak ranijih bliskoistočnih političkih tradicija, podrazumijevala je da osobe koje imaju vlast, neovisno od svojih individualnih osobina i karaktera, usvoje i određeni model ponašanja i djelovanja u javnom prostoru za koji se smatralo da je odlika uspješnih vladara i ključ za uspostavljanje prosperitetne države. Brojni autori koji su se bavili pitanjem osmanskog koncepta vlasti, pozivajući se na različita politička djela koja su u islamskom svijetu nastala u srednjem i ranom novom vijeku, utvrdili su da je u osmanskom i općenito bliskoistočnom poimanju vlasti pravednost temelj na kojem vlast počiva te, u skladu s tim, vladar, prije svega, treba biti pravedan.¹ Međutim, pored pravednosti, navedena djela navodila su i brojna druga pitanja koja su značajna za upravu, kao i osobine koje je uspješan vladar trebao posjedovati, a

¹ O pravednosti kao o temelju vlasti na Bliskom Istoku vidi: Halil Inalcik, *Ottoman Empire: The Classical age, 1300-1600*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1973; Ekmeleddin İhsanoğlu (ur.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Istanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1994, 441-444; Linda Darling, “Do Justice, Do Justice, For That is Paradise: Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXII/1-2, 2002, 4-19; Halil Inalcik, “Turkish and Iranian Political Theories and Traditions in *Kutadgu Bilig*”, in: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

koji su pomalo ostali u sjeni pravednosti i kojima, bez obzira na njihov značaj, nije posvećeno dovoljno prostora u historiografiji. Među njima, nalazi se i pitanje dobročinstva koje su klasični autori smatrali veoma značajnim za dobro funkcioniranje države.

Podsjećanje na ideju dobročinstva u bliskoistočnoj koncepciji vlasti i problem provedbe ove ideje od strane osmanskih sultana i osoba koje su se nalazile na upravnim položajima samo su neki od zadataka ovog rada. Među različitim javnim manifestacijama dobročinstva u Osmanskom carstvu posebnu pažnju posvetit ćemo shvatanjima u kojima su poreska oslobođenja držana za vrstu dobročiniteljskog poklona te ćemo nastojati dokazati da su bosanski namjesnici pod nazivom "in'am" (poklon, dobročinstvo) svojim bujrukdijama dodjeljivali dugoročno pravo na sniženje (tj. djelomično poresko oslobođenje) jedinstvene poreske sume koja je u reparticionom sistemu oporezivanja svim poreskim obveznicima bila raspoređivana kao njihov "dio poreza" na ime rate (*taksit*) poreza imdadi-hazarija i drugih prireza koji su zajedno s njom bili ubirani. Pri tome, osnovni izvori koje ćemo koristiti su sačuvani in'amat-defteri nahija Sarajevskog kadiluka i za njih vezana raznovrsna arhivska građa. Njihovom analizom nastojat ćemo dopuniti osmanistička istraživanja javnih manifestacija dobročinstva, kao i postojeća znanja o oporezivanju u Osmanskom carstvu s posebnim osvrtom na lokalnu poresku praksu. Napominjemo da je navedena praksa bosanskih namjesnika stjecajem okolnosti "zaboravljena", a u historijskoj nauci nema posebnih radova koji obrađuju ovo pitanje.²

POIMANJE DOBROČINSTVA U BLISKOISTOČNIM POLITIČKO-DIDAKTIČKIM DJELIMA

Na Bliskom Istoku u srednjem i ranom novom vijeku nastao je niz djela kojima je cilj bio davanje različitih savjeta vlastima o načinu na koji treba upravljati državom. Mnogo bi redaka bilo potrebno da se nabroje sva

² Potrebno je istaći da je o ovom problemu dosada napisano svega četiri-pet rečenica koje Avdo Sućeska spominje u dva svoja rada koja se primarno bave drugim problemima, od čega jednom u fusnoti. Njegove riječi se mogu svesti na konstatacije da su bosanski namjesnici pod nazivom "in'am" ili "in'amat" oslobadali pojedina lica od poreza imdadi-hazarija, da je to zabilježeno u in'amat-defterima te na nabrojane nekoliko profesija i kategorija osoba kojima je ovo bilo dodjeljivano. Napisano više izgleda kao iznošenje rudimentarnih podataka koji su rezultat kratkog susreta s nekim od historijskih izvora koji su vezani za navedeni problem, a ne kao rezultat ozbiljnog naučnog pristupa i analize zasnovane na prvorazrednoj i raznovrsnoj historijskoj građi. Usp. Avdo Sućeska, "Taksit – prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XVIII, Sarajevo, 1960, 354; Avdo Sućeska, "Da li su sarajevski Jevreji bili muaf", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XXIII, Sarajevo, 1975, 202.

ovakva djela te to izlazi izvan okvira ovog rada. Zadovoljit ćemo se, stoga, navođenjem nekoliko poznatijih tipičnih predstavnika: *Kitāb at-tāğ* (pogrešno pripisivano Al-Ġāhīzu), *Qābūs-nāma* (Kai Kā'us b. Iskandar), *Siyāsat-nāma* (Nizām al-Mulk), *Naṣīhat al-mulūk* (al-Ġazālī), *Kitāb as-sultān* (Ibn Qutaiba).³ Navedena djela odavno privlače pažnju naučnika te se, kao posljedica toga, susreću različite kategorizacije i okviri u koje su bila smješšana. Ona se ponekad svrstavaju u red islamskih odgojno-obrazovnih djela poznatih pod nazivom "edeb literatura" (*adab literature*), a ponekad, opet, definirani su terminom "ogledala za prinčeve" (*mirrors for princes*)⁴, po uzoru na istoimeni žanr u evropskoj književnosti. Pojedini autori nazivaju ih "savjetodavnom literaturom" (*advice literature; nasihatname*)⁵, nastojeći u prvi plan istaći činjenicu da im je cilj bio da na ovaj ili onaj način savjetuju vladara, što se često (ali ne i nužno!) vidi i iz samog naslova pojedinih djela. Pored ovoga, po uzoru na navedenu Nizamul-Mulkovu Sijasetnamu, neki naučnici i ostala djela ovog tipa označavaju kao sijasetname.⁶ Uzimajući u obzir da sve navedene kategorizacije imaju svoje naučno utemeljenje, ali i da svi navedeni okviri nemaju isti opseg, mi smo se, ipak, opredijeli da navedena djela primarno smjestimo u grupu islamske političko-didaktičke literature. Ona tretiraju temeljna politička pitanja države i vlasti te uz to imaju zadatak da kroz niz savjeta "pouče" vladare "ispravnom" načinu vladavine. Prema tome, cilj njihovog sastavljanja temeljni je kriterij

³ Za više podataka o navedenim djelima vidi: F.R.C. Bagley (pr.), *Ghazālī's Book of Counsel for Kings (Naṣīhat al-mulūk)*, London: Oxford University Press, 1964, ix-xxvi (Dalje: F.R.C. Bagley, *Ghazālī's Book of Counsel for Kings*); Ebu Hamid Muhammed el-Gazali, *Savjeti vlastima (Nasihatu-l-Muluk)*, prijevod: Enes Karić, Sarajevo: El-Kalem, 2001, 5-25 (Dalje: El-Gazali, *Savjeti vlastima*); Julia Ashtiany etc. (ur.), *The Cambridge History of Arabic literature: 'Abbasid Belles-Lettres*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Hubert Darke (pr.), *The Book of Government od Rules for Kings: The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, 3. izdanje, Richmond: Curzon Press, 2002; Erwin Isak Jakob Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam: An Introductory Outline*, Cambridge: Cambridge University Press, 1958; Ann Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford: Oxford University Press, 1981.

⁴ Često autori pojedina djela posmatraju paralelno kao dio šireg žanra edeb literature, budući da se govori o edebu vladara i upravnog sloja, i kao "ogledala za prinčeve". To se može primijetiti kod: F.R.C. Bagley, *Ghazālī's Book of Counsel for Kings*, ix-xvi.

⁵ Npr. Linda Darling, *Revenue Raising and Legitimacy: Tax collection & Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden: Brill, 1996, 3.

⁶ Npr. ovo se primjećuje kod: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3, Istanbul: Fey Vakfı, 1991, 11 (Dalje: A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3).

u ovakvoj kategorizaciji, uz napomenu da smo svjesni da ona imaju i značajne sličnosti u pogledu forme.

Političko-didaktička literatura omogućava nam uvid u koncept vlasti kakav je na islamskom Bliskom Istoku postojao i bio na vrhuncu u srednjem i ranom novom vijeku. Među različitim idejama koje su klasični autori smatrali značajnim za funkcioniranje vlasti mi ćemo u skladu s temom ovog rada izdvojiti ideju dobročinstva.

Značaj dobročinstva posebno je dobro ilustriran u el-Gazalijevom djelu *Nasihatu-l-muluk* (Savjeti vladarima), izvorno napisanom na perzijskom jeziku, po svoj prilici negdje između 1105. i 1111. godine. Djelo je na arapski jezik u drugoj polovini 12. stoljeća preveo Abu-l-Hasan Ali b. Mubarek b. Mevhub. Njegov prijevod poznat je pod naslovom *At-tibr al-masbūq fī naṣīḥat al-mulūk* (Istaljena zrnca u savjetovanju vladara) te je i u ovoj verziji djelo bilo dostupno onovremenim vladarima i upravnim licima. Prema podacima koje iznosi Hadži Halifa u svom enciklopedijskom djelu *Kašf az-zunūn* iz 17. stoljeća, navedenu el-Gazalijevu knjigu preveo je na turski (osmanski) jezik Muhammed b. Ali poznat kao Ašik Čelebi, a, također, i ‘Ala’i b. Muhibb eš-Šerif eš-Širazi Lisan beg (navodi za njega da je bio štićenik Bajazita, sina sultana Sulejmana hana), koji ga je naslovio *Netīcetü’s-sülūk* (Posljedica postupaka/ponašanja). Prema istom izvoru, na turski (osmanski) je djelo preveo i Muhammed b. Abdulaziz poznat pod pseudonimom Vudžudi, koji je umro 1020. godine po Hidžri.⁷ Prijevodi ovog djela na osmanski ukazuju i na njegov utjecaj u Osmanskom carstvu. Gazalijin utjecaj evidentan je i iz činjenice da su se pojedini pisci političko-didaktičkih djela na osmanskom jeziku – kao što je, naprimjer, *Nuṣḥatü’s-selātīn* (Savjeti sultanima) Gelibolu Mustafa Ali-ja iz 1581. – pozivali na Gazalija kada su sastavljali svoje savjete osmanskim vladarima.⁸

Slično kao i u ostalim političko-didaktičkim djelima muslimanskog Bliskog Istoka Gazali svoje ideje o dobročinstvu potkrjepljuje citatima iz Kur’ana, Hadisa kao i različitim političkim tradicijama i anegdotama koje su prenošene još od predislamskog perioda.

Kur’anski dokaz kojim podupire potrebu za dobročinstvom pronašao je u ajetu: “Allah zapovijeda pravdu i dobročinstvo i potpomoga-nje bližnjeg, a zabranjuje razvrat, i ono što je ružno i tlačenje” (*Inna l-lāha ya ’muru bil-’adli wal-iḥsāni wa-’itā’i dil-qurbā wa-yanhā ’anil-faḥšā’i wal-munkari wal-baġyi*). Ovaj ajet općenito govori o pravdi i

⁷ F.R.C. Bagley, *Ghazālī’s Book of Counsel for Kings*, xx-xxi.

⁸ Andreas Tietze, *Mustafā ‘Alī’s Counsel for Sultans of 1581*, I, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979, 149 (Dalje: A. Tietze, *Mustafa Ali’s Counsel*).

dobročinstvu i moguće ga je na različitim poljima života primijeniti. Međutim, cilj njegovog navođenja u kontekstu djela *Savjeti vladarima* jeste da se vrhovnim islamskim autoritetom, Kur'anom, prije svega vladarima i ostalim upravnim licima ukaže na nužnost pravde i dobročinstva u njihovim upravnim aktivnostima. Široko poimanje dobročinstvenog postupka može se vidjeti i iz hadiskog argumenta koji je Gazali naveo: "Bog voli dobročinstven postupak u svemu. Čak voli i onog čovjeka koji hoće da zakolje ovcu, pa naoštri nož da bi ubrzao njeno izbavljenje od boli klanja" (*Inna l-lāha yuḥibbu l-iḥsāna fī kulli šay'in ḥattā annahu yuḥibbu insāna ḍabaḥa šātan fa-ḥadda lahā l-midyata li-yağ'ala ḥalāšahā min-'alami d-dabḥi*). Pored ovoga, naveden je i hadis: "Za one koji dobročinstveno postupaju u Džennetu su pripravljena posebna staništa, pa i za onog koji dobročinstveno postupa sa svojom porodicom i čeljadi" (*Inna lil-muḥsinīna manāzila fil-ḡannati ḥattā l-muḥsini ilā-ahlihi wa-'atbā'ihī*). Slično kao i sa gore navedenim kur'anskim primjerom, bez obzira što se u ova dva hadisa uopće ne spominje vlast, jasno je da njihov opći karakter podrazumijeva i upravljanje, kao i ostala polja na kojima se život odvija.⁹

Značajan metod kojima su pisci političko-didaktičkih rasprava predstavljali vladarima značaj dobročinstva bilo je i navođenje primjera iz života pojedinih uglednih vladara, bilo islamskih, bilo predislamskih. Dužnost umnih ljudi je, prema Gazaliji, da čitaju povijesti kraljeva i vladara i proučavaju stanja i prilike ovog svijeta. Naravno, iz tih primjera treba se učiti, pa ovo ima isti smisao kao i latinska izreka *historia est magistra vitae*. U skladu s tim, navodi Gazalija i jednu anegdodu o pravdi i dobročinstvu koju vezuje za Aleksandra Velikog (*Dul-Qarnain*). Navodno su Aleksandra Makedonskog jednom upitali čemu se najviše raduje. On je odgovorio: "Dvjesto stvari! Prva je pravda i nepristrasnost, a druga je da onome ko dobročinstveno postupa spram mene uzvratim još većim dobročinstvom!".¹⁰ Nemamo mogućnosti provjeriti da li je Aleksandar Makedonski ovo ikada izrekao. Međutim, to i nije toliko bitno, jer ovdje i nije riječ o vjerodostojnosti događaja u antičkim vremenima. Važno je da su pojedini učenjaci na islamskom Bliskom Istoku smatrali da se to desilo te da je u njihovom vremenu ovaj stav mogao utjecati na suvremene vladare, a Aleksandar Makedonski u njihovim očima primjer je uspješnog vladara.

Prema Gazaliji, čovjek treba posijati sjemenke dobročinstva (*iḥsān*), i u sebi poništiti mahane, poroke i smrtne grijeha. Ovo se odnosi na sve ljude, a posebno na vladare. Potrebu činjenja dobročinstva ovdje

⁹ El-Gazali, *Savjeti vlastima*, 136, 128.

¹⁰ Ibidem, 120, 121.

podupire tvrdnjom da će na ovaj način iza njih ostati lijepo ime i dobar trag te da se neće spominjati po ružnome. A spominjanje ljudi nakon njihove smrti je ustvari “njihov drugi život na ovom svijetu” (*hayātuhum at-tāniya fid-dunyā*).¹¹ Odras ovakvog poimanja značaja dobročinstva može se susresti i službenim dokumentima osmanskih vlasti u Bosanskom ejaletu iz druge polovine 18. stoljeća. Naime, jedan je fojnički kadija, moleći bosanskog namjesnika da kao svoj dobročiniteljski poklon (*in‘ām ve ihsān*) dodijeli jednu vrstu poreske olakšice stanovništvu Busovače, u svom ilamu naveo da bi se zbog navedenog valijino ime spominjalo po dobru (*ism-i şerīfleri hayr ile yād*).¹² Ovakvo poimanje posljedica koje dobročinstvo proizvodi treba posmatrati kao naslijeđe srednjovjekovnih bliskoistočnih predstava o dobročinstvu.

Perzijske i arapske tradicije pisanja političko-didaktičkih djela upućenih vladarima nastavljene su i u Osmanskom carstvu, koje je na taj način preuzimalo i postojeća bliskoistočna iskustva u upravljanju državom. Djela klasičnih islamskih autora prevedena su na osmanski jezik, a uporedo s tim, na starim i oprobanim temeljima nastaju i nova autorska djela na arapskom, perzijskom i osmanskom turskom jeziku. Od više poznatih djela ovakvog tipa navešćemo stavove o dobročinstvu Idrisa Bitlisija.

Idris Bitlisi (umro 1520.) pisac je političko-didaktičkog djela *Ḳānūn-i Şehinşāhī* (Zakon vladara nad vladarima). Smatra se da je pripremano za osmanskog sultana Selima I Javuzā, ali nije sigurno da li ga je predao njemu ili njegovom nasljedniku Sulejmanu Kanuniju. Sam autor u uvodnom dijelu navodi da je sakupio dragulje iz nauke o vladanju te ga poklanja svom padišahu i izražava nadu da će ono kod svakog vladara (osmanskog) imati ulogu zakona. Napisano je na perzijskom jeziku.¹³

Bitlisi je baštinik brojnih ideja koje su raniji pisci političko-didaktičkih rasprava (tzv. “ogledala za prinčeve”) navodili. Dobročinstvo je i u njegovim preporukama osmanskim vladarima imalo značajnu ulogu. Najveći dobročinitelj je Bog, a njegova dobročinstva ljudima su beskrajna. Povezanost vlasti i dobročinstva vidljiva su na više mjesta u *Ḳānūn-i Şehinşāhī*. Prema njegovim riječima, “sultan treba biti poput sunca u činjenju dobročinstava”. Postavlja se pitanje: zašto je ovo važno za vladara? Dokazi iz Kur’ana i hadisa opet igraju važnu ulogu.

¹¹ Ibidem.

¹² Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (dalje: GHB), Sidžil 7, 84.

¹³ O Bitlisiju vidi: *İslam Ansiklopedisi*, 21, Istanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, sub: “İdris-i Bitlisi”, 485-488; Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Otto Harrassowitz: Leipzig, 1927, 45-49; Salih Trako, “Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 12-13/1962-63, 209-214; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 3, 11-13.

Božija nagrada za činjenje dobra prvi je argument. Podsjeća vladare na ajet: “Ko učini jedno dobro djelo desetostruka mu nagrada pripada” (*man ġā’a bil-ḥasanati fa-lahu ‘ašru amṭālihā*). Pored ovoga, navodi i da je poslanik Muhammed molio Boga: “Gospodaru moj, daj naknadu onome koji dijeli svoj imetak” (*Allāhuma i’ṭi kulla munfiqin ḥalafan*) i “Gospodaru moj, daj propast svakom tvrdici” (*Allāhuma i’ṭi kulla mubaḥḥilin talafan*). Tumači da se pod naknadom ovdje podrazumijeva “lijep spomen”, sevap i hairli potomstvo, dok se pod propasti podrazumijevaju razne nedaće i potomstvo koje će biti rasipno. Uz to, tvrdi i da se dijeljenje imovine (*infāq*) i činjenje dobročinstva (*iḥsān*) više spominju od drugih bogougodnih dijela u Kur’anu, kao i u onome što se zna o Božijim poslanicima i evlijama. Bitlisi akcentira materijalnu dimenziju dobročinstva i darivanje. Pragmatično nastoji ukazati vladarima na koristi koje ono donosi očuvanju vlasti i poretka u državi. Čovjek je “rob dobročinstva”, ističe Bitlisi, a darežljivog padišaha njegovi podanici vole. Darežljivost je pri tome posebno važna kada je u pitanju vojska. Preuzima on po ovom pitanju ranije bliskoistočne tradicije o odnosu vojske i vladara te navodi staru mudrost da je sultanu neprijatelj njegov imetak, a prijatelj mu je vojska. Ako bude štedio imetak, njegov neprijatelj će jačati, a prijatelj i pomagač slabiti; s druge strane, ako bude dijelio imetak vojsci, njegov prijatelj jača, a neprijatelj slabi.¹⁴

Dobročinstveno postupanje u percepciji uleme na islamskom Bliiskom Istoku neodvojivo je vezano s vlašću, ili preciznije treba biti vezano s njom. Međutim, potrebno je istaći da ono nije prvi i najvažniji temelj na kojem vlast počiva, već samo jedan dio međusobno povezanih principa – idejne cjeline, s pravdom na čelu, koja je potrebna za uspostavljanje i održavanje ispravne i efikasne vlasti, prema Božijem zakonu i ljudskim iskustvima.

JAVNE MANIFESTACIJE DOBROČINSTVA U PRAKSI OSMANSKIH SULTANA

Odnos između ideje dobročinstva i funkcioniranja vlasti u Osmanskom carstvu samo se djelomično može razumjeti na osnovu političko-didaktičke literature. Glavni problem jeste odgovor na pitanje da li su ideje iz tzv. “ogledala za prinčeve” ostajale “mrtvo slovo” na papiru, ili su, pak, bile provođene u djelo od strane osmanskih vlasti.

¹⁴ Navedene ideje o dobročinstvu citiramo prema Akgünduzovom izdanju Bitlisijevog djela *Ḳānūn-i Şehinşāhi*. Vidi: A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 3, 20, 24-25, 50-52, 58-60.

Na ovom mjestu potrebno je istaći da se pisci “savjeta vladarima” iz razumljivih razloga nisu detaljno bavili načinom na koji se dobročinstvo treba provesti u djelo. Navodi se tu i tamo da vladari trebaju biti darežljivi, ali su se oni ipak primarno fokusirali na opći princip, dok je umnim ljudima i onima koji drže vlast bilo ostavljeno da iznađu raznolike načine da postupaju dobročinstveno u skladu s prilikama i okolnostima u kojima se budu nalazili. U skladu s tim, osmanski vladari na različite su načine djelovali dobročinstveno, o čemu svjedoči bogata osmanska izvorna građa. Radi dokazivanja ove tvrdnje navest ćemo nekoliko primjera. Ovdje je potrebno istaći i da je za razumijevanje različitih “dobročiniteljskih poklona” osmanskih vladara neophodno razumjeti u prethodnom poglavlju opisani koncept dobročinstva, kao i pragmatično shvatanje da su za održavanje vlasti korisna dobročiniteljska djela. Pored ovoga, želimo istaći i da su u praksi pojedina djela prepoznatljiva kao javni način demonstriranja dobročinstva, kao nečeg što se od vladara očekuje i što je često pragmatično razumijevano. Ona nužno ne ukazuju na karakter osobe koja čini određeno djelo, već, prije svega, svjedoče da su određene osobe dotični čin smatrale vrstom dobročinstva te su ga tako izričito i nazivale.

Osmanski vladari su kao izraz svog dobročinstva, milosti i blagonaklonosti posmatrali različite vrste materijalnih poklona koje su dijelili vojnicima, administrativnim službenicima, dvorskom osoblju, umjetnicima i učenjacima, članovima carske porodice, stranim poslanicima i delegacijama, sirotinji i općenito osobama koje su bile “dostojne” carske milosti zbog službi koju obavljaju, bliskosti sultanu ili zbog zasluga na raznim poljima koje je sultan smatrao vrijednim. Navedene poklone, koji su davani u novcu, odjeći i drugim materijalnim stvarima, Osmanlije su, između ostalog, nazivali terminom “in‘am”, što je arapska riječ koja znači: dobročinstvo, pokazivanje naklonosti, milost, blagodat, pažnja, nagrada, dar, poklon. Oblik množine je “in‘amat”.¹⁵ Za evidentiranje ovakvih poklona bili su oformljeni specijalni registri. Omer L. Barkan objavio je dio iz jednog registra ovog tipa, iz vremena Bajazita II, koji izvorno nosi naziv *Defter-i müsveddāt-ı in‘amāt ve taşaddukāt ve teşrîfāt ve irsāliyāt ve ‘adet ve nökeriye ve ğayruhu* (Koncept registra dobročinstava, milostinje, počasti, pošiljki, običaja, nagrada za slugu i ostalog).¹⁶ Navedeni defter, kao i ostali sličnog tipa, poznati su pod

¹⁵ Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: El-Kalem, 1997, 1510 (Dalje: T. Muftić, *Arapsko-bosanski*).

¹⁶ Sam O. L. Barkan nije stigao analizirati navedeni defter i pojasniti njegov sadržaj. Analizom transkribiranog teksta koji je on dao i konsultiranjem rječnika došli smo do određenih zaključaka koje pojašnjavaju zašto je defter nosio ovakav naslov.

skraćenim nazivom in‘amat-defteri (registri dobročiniteljskih poklona), zbog toga što pokloni koji su označeni kao dobročinstva (*in ‘āmāt*) čine osnovicu ovih historijskih izvora.¹⁷ Bili su sastavljeni tako da prema hidžretskim mjesecima prikazuju jednokratne izdatke državne blagajne na ime raznih poklona datih u sultanovo ime. Novčani iznosi koji su u Osmanskom carstvu bili potrošeni na različite poklone, koji su bili izraz dobročinstva, milosti i odavanja počasti, nisu bili beznačajni. O tome svjedoči i podatak koji nalazimo u jednom osmanskome obračunskom bilansu, a iz kojeg se vidi da je u periodu 933-934/1527-1528. godine bilo potrošeno 3,005.544 akče na ime navedenih darova.¹⁸

Materijalni pokloni nisu bili jedino što su osmanski vladari posmatrali kao svoje dobročinstvo. Zanimljivo je i da su imenovanja na različite pozicije u sultanskim dokumentima posmatrana kao izraz vladarskog dobročinstva, blagonaklonosti i milosti, što je posljedica činjenice da je u sultanovoj ruci bila odluka da li će neko lice biti imenovano ili ne. Berati su, stoga, sadržavali formulacije u kojima je bilo podcrtavano da je dotična osoba predmet “velike sultanove blagonaklonosti/pažnje”, da se imenovanje daje kao izraz “milosti”, da je berat koji se izdaje

Kao što smo ranije naveli, terminom *in ‘āmāt* označeni su općenito dobročiniteljski pokloni. *Taşaddukāt* označava poklone koji su davani kao milostinja i sadaka, uglavnom kada su u pitanju osobe siromašnog stanja. *Teşrifāt* označava poklone čiji je osnovni cilj odavanje počasti određenom licu, kao što je neki strani poslanik ili delegacija. Potrebno je istaći da je termin *in ‘ām* u ovim defterima imao širi opseg nego prethodna dva. Naprimjer, darovi koji su davani siromašnima u Istanbulu ponekad bi bili označeni kao *taşadduk*, ali isto tako i kao *in ‘ām*. Darovi koji bi bili davani delegacijama ponekad bi bili označeni kao *teşrif*, ali isto tako i kao *in ‘ām*. Pored ovoga, *in ‘ām* u značenju dobročinstva obuhvata kao generalni termin i dr. riječi koje se u naslovu deftera spominju. *‘Ādet* su uobičajena dobročinstva kao što je npr. *‘ādet-i ‘idāne* ili darivanje odjeće za praznike i slično. *İrsāliyye* su pošiljke darova nekim velikodostojnicima koji nisu boravili u Istanbulu. Npr. porodici Mengli Giraya poslani su pokloni pod ovim imenom, a također i Jakub-paši u Jedrene. Termin *nöker* označava slugu, roba, pa je i *nökeriye* naziv za nagradu koju bi sluga primio kada bi izvršio određeni posao, donio neku vijest i slično. Primjere upotrebe ovih termina vidi u: Ömer Lütfi Barkan, “İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri”, u: *Belgeler*, knj. IX, br. 13, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979, 336, 374.

¹⁷ Naprimjer, navedeni registar kao in‘amat-defter klasificiraju sljedeći autori: İbrahim Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihi’nin Arşiv Kaynakları I: II. Bayezid Devrine ait bir İn‘amat Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1979-1980), Istanbul, 1981; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008, s. 196. Nalog za konkretnu isplatu novca iz blagajne na ime određenog dobročiniteljskog poklona zvao se *in ‘ām tezkeresi*. Mübahat Küçüköğlü, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Istanbul: Kübbealtı Akademisi Kültür ve San’at Vakfı, 1994, s. 264-265 (Dalje: M. Küçüköğlü, *Osmanlı Belgelerinin Dili*).

¹⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 4, 619.

“spojen s blagonaklonošću/pažnjom”, ili nešto u sličnom tonu.¹⁹ Poimanje imenovanja kao dobročinstva može se susresti u fermanima i bujrujdijama. Tako se u fermanima kojima se namjesnik obavještava da je imenovan na funkciju u određenom ejaletu obično navodi da je dotični ejalet njemu dodijeljen i dat kao “carsko dobročinstvo”.²⁰ Namjesnici su, također, u svojim bujrujdijama isticali da su svoju funkciju dobili kao dobročinstvo prema carskom fermanu.²¹

Pitanje oslobođanja od poreza, bilo da se odnosilo na sve ili samo neke od poreza, podlijegalo je sličnoj logici razumijevanja sultanovih javnih manifestiranja milosti²² ili dobročinstva.²³ Osobe koje su bile

¹⁹ Prilikom imenovanja izvjesnog Abdullaha za muderrisa u jednoj sarajevskoj medresi u beratu je bilo navedeno da je on stekao “veliku carsku blagonaklonost/pažnju” (*hakkinda mezid-i ināyet-i pādişāhānem zuhūra...*). Slično ovome, u beratu kojim je Osman-dede imenovan za šejha u Isa-begovoj mevlevijskoj tekiji u Sarajevu se navodi: “na spomenuti način, spomenutom se daje kao izraz milosti/sadaka. Ovaj berat, koji je izraz pažnje, dajem i naređujem sljedeće” (*vech-i meşrüh üzere merkūme şadaka idüp işbu berāt-i ināyet-makrūni virdiüm ve buyurdum ki*). GHB, Sidžil 29, s. 86-87.

²⁰ U fermanu upućenom Miralem Mehmed-paši stoji: “Na osnovu toga što se Bosanski ejalet ponovno tebi dodjeljuje i daje kao moje carsko dobročinstvo...” (*Bosna eyāleti dahī müceddeden saña tevcih ve ihsān-ı hümāyūnum oldığına binā'en*) GHB, Sidžil 31, s. 109.

²¹ Bosanski namjesnik Salih-paša u jednoj svojoj bujrujdiji navodi: “Na osnovu toga što je Bosanski ejalet, s dodatkom Hercegovačkog sandžaka, visokim fermanom nama dodijeljen i dat kao carsko dobročinstvo...” (*Hersek sancağı ilhākıyla Bosna eyāleti bā-fermān-ı ‘ālī ‘uhdemize tevcih ve ihsān-ı hümāyūn buyurulduğuna binā'en...*), Ibidem, s. 123.

²² Oslobođanje od poreza naziva se sultanovom milošću u jednom fermanu iz 984. godine, kojim se oslobađa stanovništvo Manise od plaćanja izvanrednih poreza – avariza. Doslovno je rečeno: “Sada je stanovništvo spomenutog kadiluka steklo moju veliku milost: naređeno je da im se oprostite avarizi” (*Hālā każā-i mezbūre ahālisi hakkinda mezid-i merhametim zuhūra getürüp ‘avārizları ‘afv olunmasını emr idüp*), M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyillarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul: Berksoy Basımevi, 1955, s. 98

²³ Oslobođanje od poreza se naziva dobročinstvom u jednoj naredbi koja je 1101. godine bila upućena kadiji, ajanima i ceribašama juruka u Yenişehir Feneru. Navodi se da je ranije bilo naređeno da se od juruka navedenog kadiluka sakupi jedan broj vojnika koji su sposobni za rat (*ceng ü harba kādır*) i pošalje u Agriboz. Zauzvrat su imali kao “carsko dobročinstvo” muafijet, tj oslobodjenje od određenih poreza (*bu muķābelede ihsān-ı hümāyūnūm olan mu ‘āfiyetleri ‘alā vechi ‘t-taşīl emr-i şerīfimde zikr olunmuş iken*). (Muzaffer Fehmi Şakar, *1101/1102 (1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri: Transkripsyonu ve Değerlendirmesi*, neobjavljeni magistarski rad, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007, s. 39-40). Pored ovoga, prilikom obnove sarajevskog muafijeta, u fermanu iz 1701. godine se o ovom pitanju, između ostalog, navodi da je Halil-paša uputio predstavku “da bi njihova muafnama ponovo od strane mog Visokog Carskog Praga bila data kao dobročinstvo...” (*mu ‘āf-nameleri müceddeden ‘atebe-i ‘aliyye-i hüsvrev-ānemden ihsān olunmak bābinda...*). GHB, Tārīh-i Enverī, 5, s. 42.

poreski obveznici, a vršili su neku službu u korist države, bile su oslobođane od plaćanja poreza upravo zahvaljujući dužnosti koju su vršile. Međutim, samo vršenje službe automatski ne povlači i oslobođanje od poreza, mada je značajan uvjet da se ono ostvari. Odnosno, porez se, bez obzira na sve, plaća sve dok se ne donese pismena sultanova naredba o oslobođanju, a ona je posmatrana bilo kao izraz milosti i blagonaklonosti, bilo kao izraz dobročinstva te je u dokumentima izričito tako i nazivana. Pored navedenog, vidi se da je sultan i davanje garancija o sigurnosti života, časti i imetka osobama koje su u ratovima izbjegle te su se željele vratiti u Carstvo, kao i niz drugih stvari, čije bi nabranje uzelo mnogo vremena, nazivao svojim dobročinstvom.²⁴

Na koncu, suštinski i formalno, vidljivo je da su sultani sve što je donosilo neku privilegiju i korist, zaštitu nekog prava i slično, a bilo je dodijeljeno carskom naredbom, smatrali izrazom svoje milosti, dobročinstva, blagonaklonosti. Nekad je korišten jedan od ovih izraza, a nekad drugi da se to formulira, ali, na koncu, svi su oni međusobno povezani i govore o njihovom razumijevanju vlasti. Stoga i sami čin izdavanja fermana o navedenim pitanjima predstavlja blagonaklonost i dobra volju, a diplomatske formule koje se koriste samo su ovo uobličavale na odgovarajući način. Naravno, uz sve ovo, treba podsjetiti i na to da su odluke o navedenim upravnim stvarima uglavnom donosila administrativna lica, dok je naredba izdavana u sultanovo ime.

NAMJESNIK PROVINCIJE KAO “DOBROČINITELJ” (VELIYYŪ’N-NI‘AM)

Savjeti o upravljanju državom koji se susreću u političko-didaktičkoj literaturi nisu mogli biti provedeni u djelo bez vojno-administrativnih lica koja su bila u službi vladara. Stoga se u savjetodavnoj literaturi na različitim mjestima navode i osobine koje veziri i namjesnici provincija trebaju imati te se tako sultanu sugerira kakve ljude treba imenovati na funkcije.²⁵ Nezavisno od ovih sugestija, sve temeljne vrijednosti

²⁴ Seoskim starješinama, popovima i, općenito, stanovništvu na putu od Niša prema Beogradu, koje je bilo u ratnim dešavanjima izbjeglo, upućena je 1101. godine carska naredba. Data je garancija da se njima, njihovim porodicama i imovini neće šteta nanositi. Navodi se da im je “data vjera te, iz milosti, njihove nekretnine i zemlje ponovo se njima daju kao vid moje blagonaklonosti i dobročinstva” (*emān virilūp ve emlāk ve arāzileri merḥameten yine kendūlere ‘ināyet ü ihsānum olmağla*). Ibidem, s. 187.

²⁵ Usp. El-Gazali, *Savjeti vlastima*, s. 193-202; A. Tietze, *Mustafa Ali's Council*, s. 127, 135; Nizamülmülk, *Siyâsetname (Siyeru'l-mülük)*, prijevod na turski: N. Bayburtlugil, Istanbul: Dergah yayınları, 1981, s. 47.

koje se navode u vidu savjeta vladarima imaju univerzalni karakter. Sultan je prvi koji ih treba provoditi, ali one, također, predstavljaju i obrazac uzornog ponašanja svima onima koji su učestvovali u provođenju vlasti u državi, uključujući i namjesnike provincija. Dobročinstvo je bilo jedna od takvih vrijednosti. Poseban problem je, naravno, kakve su u praksi sve bile javne manifestacije dobročinstva kod namjesnika provincija u Osmanskom carstvu. Ovo pitanje nastojat ćemo pojasniti na nekoliko primjera koji se odnose na Bosanski ejalet.

Namjesnici provincija u osmanskim dokumentima između ostalog nazivani su i terminom *veliyyü 'n-ni 'am*,²⁶ što znači dobročinitelj.²⁷ Ovako su im se obično obraćale osobe koje su se na hijerarhijskoj ljestvici nalazili na nižim položajima od njihovog, kao i različite osobe koje su im upućivale žalbe i molbe u formi arzuhala (*arż-i ħāl*) s ciljem rješavanja nekog osobnog pitanja. Radi se ovdje o standardiziranom diplomatskom izrazu kojim su oni na nižim oslovljavali osobe na višim položajima u određenim vrstama osmanskih dokumenata. Sami namjesnici su se u dokumentima koje su upućivali velikom veziru njemu obraćali kao dobročinitelju, a sebe potpisivali izrazom “bende” (ja; doslovno: rob, sluga).²⁸ Pored ovoga, među službenim inskripcijama (*elkab*) u pojedinim dokumentima (npr. arzuhal, ilam) upućenim valijama mogu se susresti sljedeći epiteti: sretni (*devletlü*), blagonakloni (*ināyetlü*), milostivi (*merĥametlü*), milostiv prema svoj sirotinji (*‘āmmē-i fuĥaraya merĥametlü*), pravedni (*adāletlü*) i slično.²⁹ Za druge funkcije u Osmanskom carstvu bile su upotrebljavane slično intonirane

²⁶ U jednom arzuhalu upućenom bosanskom valiji navodi se: “Prije ovoga, srećni, blagonakloni, milostivi, njegova ekselencija naš gospodin dobročinitelj” (*Bundan aĥdem devletlü ināyetlü merĥametlü veliyyü 'n-ni 'am efendimiz ĥazretleri*). GHB, Sidžil 54, s. 50. U jednom defteru troškova bosanskog valije naziva se on izrazom *veliyyü 'n-ni 'am*. Topkapı Saray Müzesi Arşivi (Dalje: TSMA), D.2176.5, s. 32.

²⁷ T. Muftić, *Arapsko-bosanski*, s. 1672.

²⁸ Izraz “bende” može se prevoditi na bosanski jezik zamjenicom “ja”, uz napomenu da se radi o učtivom načinu obraćanja i izražavanju skromnosti. Navedeni način obraćanja velikom veziru zabilježen je u kaimi bosanskog valije Ali-paše iz 1192. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Dalje: BOA), C.ML, 10074.

²⁹ Uzimajući u obzir različite periode i vrste dokumenata, mogu se uočiti manje varijacije i u inskripcijama koje se odnose na valije. Navest ćemo dva primjera. U jednom arzuhalu upućenom bosanskom valiji navodi se: “Sretnom, blagonaklonom, milostivom, njegovoj ekselenciji mom gospodinu i gospodaru, neka je zdravo” (*Devletlü ināyetlü merĥametlü efendim sultānum ĥazretleri saĥ olsun*). Zabilježena je i sljedeća varijacija: “Srećnom, pravednom, milostivom prema svoj sirotinji, njegovoj ekselenciji mom gospodinu i gospodaru, neka je zdravo” (*Devletlü adāletlü ‘āmmē-i fuĥaraya merĥametlü sultānum ĥazretleri saĥ olsun*). GHB, Sižil 53, s. 70; GHB, A-4855/TO-258.

inskrpcije, s određenim varijacijama.³⁰ Formalna priroda navedenih diplomatskih izraza znači da se njima odaje čast osobama određenog ranga. Prema tome, ona nije pokazatelj osobnosti namjesnika, već prije svega ukazuje na to kakav je prema osmanskim mjerilima namjesnik trebao biti, odnosno čemu je trebao težiti. Kao što se vidi, od namjesnika provincija očekivalo se da javno manifestiraju dobročinstva na različitim poljima.

Značajan vid manifestiranja dobročinstva namjesnika bilo je darivanje materijalnih poklona licima koje su smatrali zaslužnim. Bosanski namjesnici, također, su slijedili ovu praksu. Međutim, o tome se u historiografiji malo zna, a ono što je pisano uglavnom se oslanja na podatke koji se susreću u ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije.³¹ Za rasvjetljavanje ove prakse mi ćemo se u prvom redu osloniti na precizniju i pouzdaniju vrstu građe – popise/deftere u kojima su vođeni troškovi koje su namjesnici imali. Ova vrsta izvora nije do sada iskorištena za rekonstruiranje ovog pitanja.

Defter troškova Perišan Mustafa-paše registrira rashode koje je navedeni imao po različitim osnovama, od kupovine do poklona koje je davao, u periodu dok je bio namjesnik u Agribozu, a zatim i u Solunu (Selanik) i Bosni.³² Niz stavki u navedenom defteru bio je označen

³⁰ Usp. M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*.

³¹ Bašeskija navodi situacije u kojima su valije po potrebi darivale novcem ili odjećom određena lica, pogotovo prilikom njihovog dočeka u Sarajevu. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1904)*, prijevod: Mehmed Mujezinović, drugo izdanje, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, s. 89, 135, 156, 179.

³² Uvodni dio popisa troškova za Agriboz naslovljen je: “*Işbu biñ iki yüz toköz senesi mäh-i zi'l-ka'deniñ on üçüncü günü veliyyü'n-ni'am efendimiz hazretleri manşib-ı ālileri olan mahrüse-i Ağriboza teşriñ-i duñülleri müyesser olup yevm-i mezkürdan mäh-i mezbür gāyetine degin vāki' olan meşārifāt defteridir fi 13 ZA sene 1210 ilā gāye*”. Nakon ovoga, registrirani su troškovi posebno za svaki mjesec dok je bio namjesnik na ovom mjestu. Popis zasnovan na istom principu je vođen i u vrijeme njegovog namjesnikovanja u Solunu. Potom slijedi popis za Bosnu. Uvodni dio naslovljen je na sljedeći način: “*Ināyetlü veliyyü'n-ni'am hazretleri mahrüse-i Selānikden eyālet-i Bosnaya hareket ve 'azīmetleri esnāsında kara kulluķçıyāniñ yol baħşışleri ve ücret-i mekārī ve Bosna cā'izesi ve kürekçi başınıñ bā-defter maṭlūbātu ve meşārifāt-ı sa'ireniñ defteridir ki ber vech-i ātī terkīm şode*”. Slijede troškovi za mjesec muharrem: “*Işbu biñ iki yüz on iki senesi mäh-i muħarremi'l-ħarāmında kethudā beg yediyle vāki' olan meşārifātñ defteridir ki zikr ve terkīm olunur*”. Nakon ovoga slijede troškovi za mjesec safer i tu se defter iz nekog razloga završava, mada je Mustafa-paša i nakon toga bio namjesnik. Zanimljivo je da se u samom tekstu valija samo naziva terminom dobročinitelj, a njegovo ime nije navedeno. Međutim, uspjeli smo utvrditi da se radi o Perišan Mustafa-paši. Prije svega, na to nam ukazuje jedna bujrukdija, koju smo pronašli u sarajevskim sidžilima, a iz koje se vidi da je ovaj paša u mjesecu zu-l-kadetu 1211. bio na putu da preuzme položaj u Bosni. To vremenski tačno odgovara podacima koje se nalaze navedenom defteru. GHB, Sidžil 37, s. 32; TSMA, D.2176.5, s. 10-11, 32-33.

terminom “in‘am” (dobročiniteljski poklon). Na ovaj način označavani su, naprimjer, različiti pokloni koje je namjesnik davao sviračima (*mehter*), radnicima (*işçi*), zabavljačima (*pehlivān*), kuririma koji bi donijeli neku važnu vijest, telalbašama, čokadarima, kapučehaji, hekimbaši, šejhovima, dervišima, imamima, mujezinima, i općenito raznim drugim osobama čijom je aktivnošću bio zadovoljan i koju je želio nagraditi. Posebno značajna prigoda u kojoj je namjesnik “driješio kesu” bila je prilikom dočeka koji mu je priređivan kada je prvi put dolazio u ejalet. Uz novčane poklone raznim osobama, tada je uglednim pojedincima kao izraz počasti, ali i svog dobročinstva, dijelio odjevne predmete što je u osmanskoj praksi općenito bilo poznato kao *hıl‘at*. Međutim, darivanje se nije ograničavalo samo na ove krupne i izuzetne prilike. Ono je u manjim iznosima bilo redovno prakticirano, što se vidi iz podatka da se u svakom mjesecu u defteru troškova susreće davanje različitih iznosa. Pojedina davanja u navedenom defteru bila su označena terminom “milostinja” (*taşadduk*). Namjesnici su siromašnim osobama redovno dijelili milostinju/sadaku petkom prilikom odlaska na džumu-namaz. Pored ovoga, prilikom posjeta džamijama znali su nagrađivati mujezine i imama, ali su ovakva davanja prije posmatrana kao dobročiniteljski poklon i nagrada, a ne kao milostinja. Manji iznosi u defteru bili su davani kao milostinja ili kao nagrada za obavljanje nekog sitnijeg posla kojim je valija bio zadovoljan, dok među veće spadaju nagrade za one koji su namjesniku donijeli neku lijepu i važnu vijest. Obavijest valiji da je imenovan na funkciju je tako znala biti nagrađena i sa 1500 groša.³³ Defteri troškova dokaz su

³³ Spomenuti defter sadrži prilično veliki broj stavki koje su navedene u grošima. Radi dokazivanja gore navedenih tvrdnji izdvojiti ćemo neke od njih: “dar sviračima tvrđave Kara Baba 10” (*Kara Bābā kal‘ası mehterlerine in‘ām*), “dar čovjeku koji je donio voće 5” (*meyve getüren adama in‘ām*), “milostinja sirotinji petkom 1” (*yevm-i cum‘a fuķaraya taşadduk*), “dar imam-efendiji 30” (*imām efendiye in‘ām*), “dar kuharima 5” (*aşçılara in‘ām*), “poklon stražarima 2” (*nöbetçilere in‘ām*), “poklon sahatčiji 5” (*sā‘atçıya in‘ām*), “dar gospodinu Ahmed-efendiji 15” (*es-seyyid Ahmed efendiye in‘ām*), “dato dvojici derviša u petak 1” (*yevm-i cum‘a iki dervīşe virilen*), “dar haremskom čehaji 50” (*harem kethudāsına in‘ām*), “hatib efendiji u časnoj džamiji 5” (*cāmī‘-i şerīfde haṭīb efendiye*), “dar nalbandbaši 10” (*na‘lband başıya in‘ām*), “dar medinskim šejhovima 4” (*Medīneli şeyhlere in‘ām*), “milostinja sirotinji 1” (*fuķaraya taşadduk*), “softama koje su podnijeli arzuhal 5” (*arz-ı hāl viren sühtelere*), “dar kuririma koji su došli s viješću o imenovanju u Bosanski ejalet, 4 osobe, 1500” (*Bosna manşıbtı müjdesiyle gelen tatarlara in‘ām*), “dar hekimbaši 150” (*hekim başıya in‘ām*), “dato kao akontacija hadži Bešli-aginom sinu za odijela kojima su u Sarajevu bile odjevne (određene osobe u znak počasti) 3001 i 20 para” (*Bosna Sarāyında ilbās olunan hıl‘atlar için hācı Beşli āğa oğluna ‘ale‘l-hesāb virilen*), “dar za pet gospođa koje su na Divanu podnijele arzuhal 10”

da su da su namjesnici slijedili praksu sultana u dijeljenju imetka, s napomenom da su iznosi koje su oni darivali, sasvim razumljivo, bili neuporedivo manji od sultanskih.

Razlog za nazivanje namjesnika dobročiniteljem nisu imali samo svi oni kojima je on dao neki jednokratni materijalni poklon, već i oni koje je imenovao na određenu funkciju ili kojima je povjerio određeni posao. Naime, pojedini kajmekami koji su umjesto namjesnika upravljali ejaletom, u vrijeme dok je on iz ovog ili onog razloga bio odsutan, u dokumentima ga zovu dobročiniteljem.³⁴ Ovo predstavlja formalan i uobičajeni način oslovljavanja, ali, isto tako, jasno je da oni imaju i realnu osnovu da ga ovako zovu. Slično ovome, namjesnik je svojim bujrukdijama postavljao na pozicije i *mutesellime* u pojedinim oblastima te im je u svakom slučaju svojom odlukom učinio dobro. Percepcija čina imenovanja zavisila je od perspektiva, što je potrebno jasno razdvojiti. Centralnoj vlasti je to samo jedna uobičajena procedura koja ne smije izlaziti iz okvira ovlaštenja i zakona, dok je, na terenu, onima koji su dobili namjesnikovo povjerenje on bio dobročinitelj. "Dobročinstvo" ovog tipa vezano je za sposobnost, jer je namjesnik, u najmanju ruku na riječima, nastojao izabrati sposobnu osobu doraslu poziciji na koju se imenuje.³⁵ Odgovornost za pogrešne korake bila je njegova, kao i sankcija ukoliko se ispostavi da radi protiv interesa države. No, sve to ne umanjuje činjenicu da je odluka o opisanim imenovanjima bila, na koncu, rezultat dobre volje i procjene samog namjesnika. Dobro su to znali oni koje je namjesnik imenovao na položaj te je i to bio razlog da on među njima uživa ugled dobročinitelja.

Osoba koje je imala najveće mogućnosti za činjenje "dobročiniteljskih djela" u osmanskoj državi, kako u materijalnom vidu, tako i po

(*arz-ı hāl viren beş nefer hātūnlara in 'ām*), "čovjeku koji je donio poklon od zaima Selim-age 10" (*zā'im Selīm ağadan hediyye getüren adama*), "dar šejhu iz Fojnice 15" (*Foyniçeli şeyhe in 'ām*). TSMA, D2176.5, s. 10-13, 21-25, 31-32.

³⁴ U jednoj bujrukdiji Sulejmana, kajmekama Bosanskog ejaleta, iz 1213. „navodi se da je sadašnji bosanski valija srećni i blagonakloni dobročinitelj hadži Osman-paša (*devletlü 'ināyetlü veliyyü'n-ni'am el-hāc Osman paşa*) povjerio njemu službu kajmekama (*kā'im-maķāmlik hüdmet-i celīlesi 'uhde-i 'āciz-ānemize ihāle ile*) GHB, Sidžil 38, 198.

³⁵ Mehmed Vedžihi-paša ponovo je imenovao Fadil-bega za sarajevskog *mutesellima* 1251. godine. Opisujući njegov zadatak kao *mutesellima*, između ostalog navodi da red među rajom i berajom treba uspostaviti, te da će se tako utjecati da narod čini dove za dobro onome koji je "Božija sjena na zemlji", odnosnu sultanu, kao i samom valiji koji ga je imenovao (*hażret-i zıllu'llāhīye i ve ıarafımıza da'vāt-ı hayriyye isticlābına mübāderet*). Drugom bujrukdijom iz 1251. godine istog je imenovao i za *mutesellima* u Fojničkoj nahiji. U njoj se navodi da je *mutesellimske* poslove u kadilucima Bosanskog ejaleta potrebno dati onima koji su za to podešni (*Bosna eyāleti dāhīlinde vāki' każālar mütesellimlikleriniñ münāsiblerine ihālesiyle*). GHB, Sidžil 75, s. 25, 26.

pitanju dodjeljivanja nekog prava ili funkcije koja donosi ugled i korist, bio je sultan. Međutim, kao što se vidi iz gore navedenih primjera, postojao je i prostor koji je drugim licima omogućavao činjenje dijela koja su u javnom diskursu posmatrana kao dobročinstva.

NAMJESNIKOVİ PORESKI “POKLONI” U IN‘AMAT-DEFTERİMA NAHIJA SARAJEVSKOG KADILUKA

Među dokumentima koji su zabilježeni u sidžilima sarajevskog šerijskog suda iz 18. i prve polovine 19. stoljeća nalaze se i izvori koji se zovu in‘amat-defteri (*in‘āmāt defteri*), što doslovno znači registri dobročiniteljskih poklona.³⁶ Na prvi pogled, iz njihovog imena, kao i iz uvodnih dijelova, jasno je da su u njima bili registrirani određeni pokloni koji su se odnosili na namjesnike Bosanskog ejaleta.³⁷ Međutim, ono što je potrebno razjasniti je vrsta poklona/in‘am, koji su u njima bilježeni, kao i sam način njihovog nastanka. Naša teza je da su u njima prije svega bile registrirane osobe koje su kao namjesnikov “dobročiniteljski poklon” imali dugoročno pravo na sniženje (tj. djelomično oslobođenje) ukupne jedinstvene sume koja je svakom poreskom obvezniku razrezivana na ime svake od dvije rate/taksita poreza imdadi-hazarija (mirnodopska pomoć) i drugih prireza koji su zajedno s njom

³⁶ Potrebno je istaći da se ovi defteri u potpunosti razlikuju po svojoj suštini, ali i formi od ranije prikazanih sultanskih in‘amat-deftera. Također, oni se razlikuju i od in‘amat-deftera koji se odnose na menzilhane (vrsta poštanskih stanica). Naime, državni kuriri koji su u svojim rukama imali tzv. “naredbu o poklonu” (*in‘ām hūkmī*) su mogli na osnovu toga bez plaćanja uzimati konje u menzilhanama. Podaci o ovoj vrsti kurira, s brojem konja koje su uzeli, bili su registrirani od strane kadija u in‘amat-defterima, na osnovu kojih je država nadoknađivala troškove koji su bili napravljeni u menzilhani. İzzet Sak-Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devletin de Menziller ve Fonksiyonları. Akşehir Menzilleri Örneği”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, Konya: S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004, s., 194.

³⁷ Primjer jednog uvodnog dijela: *Bāis-i terkīm-i defter oldur ki ribāṭ-ı ehl-i cihād ve maḳarr-ı ğuzāt ve nemā i tiyād olan eyālet-i Bosnaya ziyā-baḫş-ı hıfz ve hırsset ve mehçe-pīrā-yı emn ve ma‘delet olan vüzera-yı ‘izām ebḳāhümü’llāhü te‘ālā bi’l-iclāl ve’l-ikrām ḫazerātlarının medīne-i Sarāybosnada sākin ḳuzāt-ı islām ve müderris-in-i fiḫām ve e’imme ve ḫuṭabā ve ‘ulemā ve suleḫā ve serdengeçdi ağaları ve ‘alem-dārān ve ocaḳ ihtiyārlarından müteḳā’idīn ve erāmil ve eytāma terahḫumen silk-i mülklerinde arāzī ve çiftliklerine iki taḳşīṭ i’tibār olunān şayfiyye ve şitā’iyye sāliyānesinde her bir taḳşīṭde işābet iden in‘āmāt defteridir ki sici-ll-i mahfūzdan ba‘de’l-ihrāc ‘ādeti-i ḫasene ve dīdene-i müstahsene üzere naḳl ve taḫrīr ve telaḳḳī bi’l-ḳabūl buyurulmaḳ istid‘āsiyle ḫuzūr-ı sa‘ādetlerine irsāl olınan defteridir ki ber vechi-i ātī ale’l-esāmī zikr olunur fi’l-yevmi’t-tāsi’ aşere min zi’l-ḫicceṭi’ş-şerīfe li-sene erba’a ve şemānīn ve mi’eteyn ve elf. GHB, A-167/TO.*

bili ubirani.³⁸ Manjim dijelom in‘amat-defteri su se odnosili na gotovinske novčane subvencije koje su isplaćivane od sakupljenog poreza hazarija te prireza mubaširija (doprinos za mubašira) i hardži-bab (trošak za “Kapiju”), prije nego što se oni pošalju namjesnikovoj blagajni. Zbog toga što je navedeno pitanje neistraženo i složeno, dokazivanje ćemo početi navođenjem nekoliko primjera koje ćemo zatim istumačiti.³⁹

Bosanski namjesnik izdavao je pojedinim licima koja je smatrao zaslužnim svoju bujruđiju u kojoj bi se obično navodilo da se dotičnom prilikom ubiranja svakog taksita (tj. rate poreza imdadi-hazarija) poklanja kao dobročinstvo (*in‘ām ve ihsān*) precizno navedeni broj groša od onoga što kao poreski dio (*hişşe* ili *sehm*) zadesi čifluk koji je on držao u svom posjedu. Postoji veliki broj ovakvih naredbi, ali ćemo mi radi ilustriranja njihovog sadržaja navesti samo dvije. Bosanski namjesnik Abdullah-paša izdao je 13. safera 1196. godine bujruđiju u kojoj je naredio da se od dijela (tj. poreskog dijela) koji zadesi čifluke Abdulkerim-efendije u Visočkoj nahiji prilikom ubiranja svakog taksita pokloni kao dobročinstvo po 25 groša te da se ovo registrira u in‘amat-defter.⁴⁰ Slično ovome, braći Abdullahu i Aliji koji su bili korisnici/

³⁸ O porezu imdadi-hazarija i terminu taksit vidi: Fahd Kasumović, “O terminu taksit: Neskklad izvora i literature”, *Prilozi*, 38, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, s. 61-79.

³⁹ Potrebno je napomenuti da ćemo se mi ovdje prvenstveno baviti nahijama Sarajevskog kadiluka za koje postoje sačuvani in‘amat-defteri. Međutim, in‘amat-defteri spominju se još i u Travničkom kadiluku, ali nijedan nije sačuvan (OIS, Sidžil 30, s. 67 v). Pronašli smo podatke o namjesnikovom poklonu/in‘am kao novčanoj subvenciji koja se isplaćuje od taksita u Fočanskom kadiluku, ali ne i o poreskom oslobođenju i in‘amat-defterima (GHB, Sidžil 50, s.). Nemamo direktnih podataka o in‘amat-defterima i za njih vezanim novčanim subvencijama i poreskim oslobođenjima u kadiluku Livno, ali je livanjski kadija u svom sidžilu zabilježio, kao obrazac za rad, prijepise dva dokumenta koji se odnose na namjesnikov in‘am/poklon poreza u Visokom. Stoga, postoji određena mogućnost i da su na ovom području mogli postojati in‘amat-defteri. Istorijski arhiv Sarajevo, T7, s. 43v.

⁴⁰ *Bā-hātem-i kebīr-i ḥazret-i ‘Abdu’llāh paşa vālī-i Bosna. Sarāybosna mollası ‘izzetlü faẓiletlü efendi. Efendi-i mūmā ileyhiñ çiftliklerine işābet iden sehmden be-her takṣīte yigirmi beşer gurūş in‘ām olunmağla defter-i in‘āmāta kayd olına deyü buyuruldu. Fī 13. Ş sene 196. Medīne-i Sarāybosna sükkānından eşraf-ı kuzāt-ı zevi’l-ihtirāmdan faẓiletlü semāhatlü ‘Abdu’l-kerīm efendi ḥazretleriniñ ‘arż-ı ḥāl bālāsında keşide buyurulan buyuruldu-’i ḥaṭır şüretidir. Efendi-i mūmā ileyhiñ Vişoğa nāḥiyesinde olan çiftliklerine kendünün re’y-i irādesiyle tevzī’ u takṣīm olındığı ber-vech-i ātī zıkr olunur. Çiftlig-i ‘Abdu’l-kerīm efendi-zāde molla ‘Abdu’llāh der-karye-’i Jırvān gurūş 5, Çiftlig-i Abdu’l-Kerīm efendi-zāde molla Nu’mān der-karye-’i Şoprla ma’a Mrāḳova gurūş 5, Çiftlig-i ‘Abdu’l-kerīm efendi-zāde molla Şun’u’llāh der-karye-i Blājeva gurūş 5. Vech-i meşrūḥ üzere Vişoğa nāḥiyesiniñ defter-i in‘āmāta kayd ve sebt olunmağ için bu maḥalle ‘iyālī beyān olunmağ için şerḥ virildi ḡaflet olunmaya. GHB, Sidžil 21, s. 53.*

uživaoci državne zemlje u selu Smrekovice u nahiji Visoko bila je 3. zu-l-kadeta 1186. godine izdata bujruldija o poklonu poreza, adresirana na sarajevskog mullu i visočkog naiba. Bilo je naređeno da se kao dobročinstvo poklanja 6 groša poreza koji kao njihov udio u porezima (*hişşe-i tekālifleri*) zadese spomenutu zemlju koju su oni uživali te da se navedeno ubilježi u in‘amat-defter.⁴¹ Pored izraza “biti poklonjen kao dobročinstvo” (*in ‘ām olinmak*), u pojedinim bujruldijama ovog tipa dodaju se i izrazi “biti oprošten” (*‘afv olinmak*) i “da se više ne zahtijeva” (*muṭālebe olinmamaḳ*)⁴², što dodatno potvrđuje da se ne radi o bilo kakvom poklonu, već o vrsti poreskog oslobođenja, odnosno “poklona poreza” od strane namjesnika.

Na osnovu navedenih primjera, možemo postaviti pitanje šta praktično za osobu koja drži porezima opterećenu zemlju znače opisane bujruldije. Naime, u Sarajevskom kadiluku, kao i u ostalim dijelovima Carstva, u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća carskom odlukom je u korist bosanskih namjesnika ubiran u dvije godišnje rate (*taḳsīt*) porez imdadi-hazarija (mirnodopska pomoć).⁴³ Zajedno s njim bili su ubirani i različiti prirezi, kao i drugi porezi.⁴⁴ Oni su razrezivani reparticionim, a ne kvotnim metodom. Ovo u suštini znači da je svaki put kad dođe vrijeme ubiranja ovih davanja unaprijed bio određivan iznos svakog od njih pojedinačno, nakon čega su sabirani u jedinstvenu sumu koja je kroz proceduru daljeg “razrezivanja i raspodjele” (*tevzi‘ u taḳsīm*) bila raspoređivana sve dok se ne dođe do iznosa koji svaki obveznik treba platiti.

⁴¹ *Sarāybosna mollası sa ‘ādetlü fażiletlü efendi hażretleri ve Visoḳa nā‘ibi efendi. Şāhibān-ı ‘arż-ı hālñ arāżi-i meżkürelerine işābet iden hişşe-i tekālifleri olan yalñız altı guruş tekālifi in ‘ām olunup in ‘āmāt defterine ḳayd olinmak deyü. Fi 3. Z sene 1186. Smrekoviçe ḳaryesinde der-nāhiye-i Visoḳa arāżi mīri mutaşarrıflarından ‘Abdu’llāh başa ibn Ḳahrimān ve ‘Alī başa ibn Ḳahrimān ḳarındāşlarıñ ‘arż-ı hālñ üzerinde buyuruldu-ı haḳırdır* GHB, Sidžil 13, s. 57.

⁴² *Bā-şahḥ-ı Selīm paşa. Sarāybosna mollası fażiletlü efendi. Şāhib-i ‘arż-ı hālñ hālına merḥameten senevī iki taḳsīden beş guruş ‘afv ve in ‘ām olinmaḡla muṭālebe olinmamaḳ için sicil-i mahfūza ḳayd eylesiz deyü. Fī 19. C sene 1200.* GHB, Sidžil 25, s. 138.

⁴³ Služio im je za pokrivanje različitih mirnodopskih troškova. Između ostalog, podrazumijevalo je to i pokrivanje troškova njihove svite, koja je vremenom sve više rasla.

⁴⁴ Npr., u tevzi-defterima u 19. stoljeću zajedno s hazarijom redovno je ubiran porez “ekvivalent za ukidanje menzila” (*bedel-i ref‘-i menzil*), a od samog početka hazarije kao poreza bili su mu dodavani i razni sitniji prirezi predviđeni za administrativne troškove vezane za sastavljanje deftera i poslove provođenje samog razreza, kao npr. “troškovi deftera” (*ḥarc-ı defter*) i slično. Posebno je vremenom narastao ukupni iznos u tevzi-defterima zbog dodavanja većeg broja stavki koje su zajednički bile označavane kao “*maşārifāt-ı ḳazā*”, tj. “troškovi kadiluka.”

Suma koja je na ovaj način određivana pojedinom poreskom obvezniku nazivana je njegovim “dijelom poreza” (*hişşe-i tekālif*). Bio je to jedinstven iznos koji je on bio dužan platiti kao svoj dio na ime svih davanja, na čelu s imdadi-hazarijom, popisanih u “registru razreza” (*tevzi‘ defteri*).⁴⁵ Svima onima koji su na gore opisani način u svojim rukama imali namjesnikovu bujruldiju o “poklonu poreza” (*in‘ām*) prilikom ubiranja istog je to uvažavano te je od njihovog “dijela poreza” (*hişşe-i tekālif*) odbijan iznos u grošima koji je uvijek bio precizno definiran. Ostatak sume morali su platiti sakupljaču poreza (*muhaşşıl*).⁴⁶ Na taj način, preciznim određivanjem iznosa koji se smatra poklonom od

⁴⁵ Dokaz da su Osmanlije primjenjivale reparticioni način oporezivanja može se, između ostalog, pronaći i u sarajevskim tevzi-defterima. Oni su sastavljeni od strane sarajevskih kadija uz saradnju s ajanima i namjesnikovim specijalnim izaslanikom (mubaşır). Na prvom mjestu u svakom defteru nalazila se rata/taksit poreza imdadi-hazarija, a zatim su se redali svi ostali prirezi i porezi. Na kraju bi ih kadija sabrao i ta je jedinstvena suma bila razdijeljena na 21 džemat iz sarajevske okoline, od kojih se svaki sastojao od većeg broja sela. Prilikom razreza na džemate nije bilo posebno određivano koliko se na ime svake stavke treba platiti, već je samo dio od ukupne jedinstvene sume na ime svih stavki bio razrezivan. Na sudu se nije išlo dalje od određivanja sume za džemate. Daljom raspodjelom u okviru samog džemata i uz posredovanje ajana porez se razdjeljivao dok se ne bi došlo do onoga što svaki poreski obveznik treba platiti. Osmanlijama je ovo bilo računovodstveno praktičnije, jer su tevzi-defteri imali brojne stavke, pa ako bi se za svakog obveznika određivalo koliko na ime svake njih otpada, to bi uzelo dosta vremena. Pored ovoga, reparticioni način kao sistem distribucije po principu “odozgo prema dole”, bio je korišten jer se uvijek dobije poreski iznos koji vlast zacrta. Čak i ako se smanji broj obveznika, ista suma samo je razrezivana na preostale. Potrebno je istaći da je zbog dodavanja različitih prireza tevzi-defter svaki put imao drugi ukupni iznos, pa je samim tim i konačna suma koja je bila kroz razrezivanje dodijeljena pojedinom poreskom obvezniku svaki put bila drugačija. Primjer ovakve vrste deftera s raspodjelom na sarajevske džemate vidi u: GHB, Sidžil 76, s. 81-83.

⁴⁶ Žaleći se na sakupljače poreza, Mehmed Šakir Muidović navodi 1230. godine da je imao namjesnikovu bujruldiju o “in‘amu” (tj. poklonu poreza), ali mu sakupljači “poklon” nisu “obračunali” u njegov “dio poreza” (*muhaşşılān-ı nāhiye-i merķūme in‘āmi mezkūri hişşe-i tekālifimize hesāb itmeyüp*). Očito je da je za realizaciju “poklona” bilo potrebno vršiti obračun, odnosno da se utvrdi koliko je njegov poreski dug, a koliko je poklonjeno od namjesnika. Proizlazi da, ako je prilikom obračuna dug veći od poklona, onda se ostatak mora platiti. (GHB, Sidžil 55, 273). Pored ovoga, postoje podaci i da su pojedinci saopćavali u svojim arzuhalima da prilikom svakog taksita plate 3 groša, na što im je valija svojom bujruldijom poklonio polovinu od toga, odnosno jedan i po groš. Proizlazi da ostatak moraju i dalje plaćati. Na to upućuje naredna bujruldija: *Foyniçe nā‘ibi efendi. Şahibe-i ‘arż-ı hālūñ inhāsi üzere taşarrufunda olan arāżisine be-her takşıñ vukū‘unda üçer guruş işābet itme-kle mezbūreye merħameten nişfi in‘ām olinmağla defter-i in‘āmāta sebt ve kayd olinmak deyü buyuruldi. Hurrirre fî 25 L sene 179*. GHB, Sidžil 7, 107.

strane namjesnika bilo je omogućeno da neko i dalje zadrži status poreskog obveznika i samo dobije pravo na sniženje (*tenzīl*) poreza⁴⁷. Ono je bilo dugoročno zbog toga što je u bujruldijama obično naređivano da se “poklon” primjenjuje svaki put kada se rata imdadi-hazarije bude ubirala (*be-her taḳsītde*).

Kao što se da primijetiti, opisani način dodjeljivanja i realiziranja poreskih oslobođenja bio je u potpunosti različit u odnosu na poreska oslobođenja koja su dodjeljivana sultanskim muafnamama, što je poznato pod nazivom “muafjet”.⁴⁸ Sami namjesnici nazivali su svoje poklone poreza izrazom “in‘am”, pa se u vezi s tim razvila specifična terminologija koja je korištena u službenim prepiskama. Naime, u izvorima je moguće susresti sljedeće sintagme: čifluci s in‘amom/poklonom (*in‘āmāti olan çiftlikler*)⁴⁹, “pošto je spomenuti poklon/in‘am bio poklonjen” (*in‘ām-ı merḳūm in‘ām olunmağla*)⁵⁰, “zbog toga što je spomenuti poklon/in‘am na taj način ostao upražnjen” (*in‘ām-ı mezkūr ol ve-chiyle maḥlūl ḳaldıgundan*)⁵¹ i slično. Naredba kojom je ova privilegija

⁴⁷ Poklon od 25 groša, koji je bio upražnjen, dodijeljen je Mehmed Seid-efendiji Hajriću. Namjesnik je naredio da se ubuduće taj iznos “snizi od poreza” njegove “alake”, tj. od posjeda/zemlje/čifluka koje je uživao u Visočkoj i Fojničkoj nahiji. (*Derūn-ı ‘arż-ı ḥālda muḥarrer yigirmi beş gurūş maḥlūl olan in‘ām mūmā-ileyh Ḥayrī-zāde efendiniñ Sarāy ve Vişoḳa mutaşarrıf oldıgı ‘alāḳasına taḥvīl olunmak için in‘ām olunmağla sicill-i maḥfūza ḳayd ve şebt ve fī mā ba‘d ‘alāḳa-i mūmā-ileyhiñ tekālifinden tenzīl olunup devām virilmek buyuruldu*). GHB, Sidžil 37, 128.

⁴⁸ Sarajevo je imalo muafnamu na osnovu koje je bilo oslobođeno plaćanja svih običajnih poreza i različitih avariza uz obavezu da kad zatreba pošalje određeni broj vojnika carskoj vojsci. Posljedica ove odredbe u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća bila je da prilikom razrezivanja običajnih poreza grad Sarajevo uopće nije bio uziman u obzir prilikom razrezivanja običajnih poreza. O tome svjedoče svi sarajevski tevzi-defteri koji se nalaze u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda. Cjelokupan porez, na čelu s imdadi-hazarijom, bio je razrezivan na 21 džemat od koji je svaki predstavljao skup većeg broja sela iz okoline Sarajeva. Nijedna sarajevska mahala niti esnaf nisu u razrezima bili navedeni. Naravno, ovo nije imao svaki grad u Osmanskom carstvu. Dovoljno je vidjeti primjer tevzi-deftera za Bursu, koja nije imala muafjet, pa je razrez vršen kako na sela iz njene okoline, tako i na gradsko stanovništvo na koje je porez raspoređen po esnafima, a ne po mahalama. Primjer tevzi-deftera za Bursu vidi u: Mefail Hızlı, “Bursa’da ‘Tekālif-i Örfiyye’ Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, 2001, s. 27-41. Primjer razreza za Sarajevsku nahiju vidi u: GHB, Sidžil 76, s. 81-82. Prijepis obnovljene sarajevske muafname iz 1701. vidi u: GHB, R7305/5 (Tārīḥ-i Enverī), s. 42-44.

⁴⁹ GHB, Sidžil 49, 3.

⁵⁰ GHB, Sidžil 48, 13.

⁵¹ GHB, Sidžil 22,139.

dodjeljivana nazivana je “bujruldija o poklonu/in‘amu” (*in‘ām buyuruldısı*)⁵², osobe koje su je imale “uživaoci/posjednici dobročiniteljskih poklona” (*aşhāb-ı in‘āmāt*)⁵³, a registri u kojima su njihova imena bila ubilježena “popisi dobročiniteljskih poklona” (*in‘āmāt defteri*)⁵⁴. Slijedeći terminologiju osmanskih izvora mi ćemo u daljem tekstu pored opisnih konstrukcija koristiti i termine “in‘am” i “in‘amat-defter”. Za ovo smo se opredijelili zbog toga što su oni u osmanskoj administraciji upotrebljavani kao termini sa složenim značenjem koje prevazilazi uobičajene rječničke definicije te zbog toga što bi nam ponekad u tekstu trebalo mnogo riječi da određenu situaciju i vrstu namjesnikovog poklona opišemo, kao nadomjestak za termin “in‘am”.

Pošto smo utvrdili da za poreskog obveznika namjesnikov “poklon” poreza, na terenu, predstavljao djelimično poresko oslobođenje (tj. sniženje poreza), potrebno je dati odgovor na još nekoliko važnih pitanja: na teret kojih prihoda je navedeno poresko oslobođenje dodjeljivano, šta je izdavanje bujruldija o “poklonu” značilo za same namjesnike, kao i kakav je odnos centralne vlasti prema ovome?

Osobe koje su imale pravo na sniženje poreza, koje je namjesnik svojom bujruldijom davao kao svoj poklon/in‘am, morale su biti registrirane u in‘amat-defterima (popis dobročiniteljskih poklona). “Pokloni poreza” dodjeljivani su uglavnom na teret prihoda koji su namjesnikovoj blagajni trebali pristići na ime imdadi-hazarije (“mirnodopska pomoć” namjesniku)⁵⁵, mubaširije⁵⁶ (doprinos za mubašira) i

⁵² GHB, Sidžil 55, s. 373.

⁵³ GHB, Sidžil 64, s. 50.

⁵⁴ GHB, A-167/TO; Sidžil 13, s. 57.

⁵⁵ Dijelovi iz bujruldija o “in‘amu” obično su navodile da se poklon daje od “poreskog dijela” koji zadesi zemlju dotičnog “prilikom ubiranja svakog taksita/rate” (*be-her takstī vukū‘unda* ili *be-her takstīde*). Ovakve formulacije već na prvi pogled ukazuju na to da se “poklon” računa na teret jedne od rata/taksit poreza imdadi-hazarija, koja je bila temeljna stavka u tevzi-defterima. Međutim, samo na osnovu ovoga mogao bi se bez problema izvući i zaključak da se poklon može odnositi i na druge sitnije ili krupnije prireze koji su ubirani zajedno s hazarijom budući da i su i oni ubirani “prilikom svakog taksita”. Zbog toga, da bi se ovo pitanje preciznije pojasnilo potrebno je uzeti u obzir i druge dokumente. Formulacije iz nekih bujruldija još jasnije podcrtavaju da je “poklon” bio dodjeljivan na teret poreza imdadi-hazarija tako što se navodilo da se precizno navedeni broj groša poklanja “od svake rate hazarije”. Na bujruldiji o poreskom “poklonu” za Mehmeda Jašara iz Visočke nahije stajalo je sljedeće: *Merḥameten merkūme be-her takstī-i ḥazariyyeden sekizer gurūş in‘ām olinmuşdur. Sicilāta kayd olunup fī mā ba‘d muṭālebesiyle ezāda olinmaya*. GHB, Sidžil 17, s. 41.

⁵⁶ U jednoj bujruldiji o namjesnikovom poreskom poklonu čifluk-sahibiji hadži Ibrahimu, iz sela Vojković, navodi se da se od poreza koji zadesu njegovu zemlju prilikom svakog ubiranja taksita “poklanjaju po dva groša od novca mubaširije” te da se

hardži-baba⁵⁷ (“trošak za Kapiju”, ljude s namjesnikovog dvora). Postoje i podaci da su jedno vrijeme “pokloni” davani i od tzv. “rusumata”,⁵⁸ što doslovno znači daće ili porezi, pa se zbog općenitog značenja riječi ne može sa sigurnošću utvrditi o čemu se tačno radi, kao i od sitnije takse koja se zvala “trošak za tezkeru” (*harc-ı tezker*).⁵⁹ Bitno je istaći da su namjesnici poklanjali prihode koji su pripadali njihovoj blagajni, odnosno njima osobno i njihovim uposlenicima (svita i mubašir)⁶⁰, dok

to treba unijeti u in‘amat-defter i obračunati. (*şāhib-i ‘arz-ı hālîñ ‘alākasına işābet iden tekālîfden be-her taksîť vukū’unda mübāşiriyye akçesinden ikişer gurūş in ‘ām olinmağın defter-i in ‘āmāta kayd ve mahsūb olunmak*). GHB, Sidžil 16, s. 3.

⁵⁷ U jednoj bujruhdiji izdatoj mulla Ahmedu navodi se da se “prilikom ubiranja svakog taksita poklanja po šest groša od hardži-baba koji se uobičajeno razrezuje zajedno s taksitom spomenute kaze”. (*şāhib-i ‘arz-ı hālîñ istid ‘āsı üzere be-her taksîť vukū’unda każā-i merķūme taksîť ile ma ‘an tevzî’ olinagelen harc-ı bābdan altışar gurūş in ‘ām olinmağla defter-i in ‘āmāta sebt-i defter olına deyü*). GHB, Sidžil 25, s. 145.

⁵⁸ Nakon in‘amat-deftera za Fojničku nahiju, iz 1801/02., nalazi se dodatak koji je sadržavao poklone poreza za nekoliko osoba čiji je ukupni iznos bio 41 groš. Pored ovoga, zabilježeno je da je bio poklonjen sav novac taksita, mubaširija i hardži-bab te da je ovo predstavljalo višak osoba s “poklonom”(poreza) koji je ustanovljen s tim da se na obostrano zadovoljstvo “uzme od daća/rusumat”. (*Foyniçe nāhiyesinde vāki ‘ māl-i taksîť ile harc-ı bāb ve mübāşiriyyeyi in ‘āmāt ihāle itdükden soñra ziyāde ihdās olinan in ‘āmāt aşhābları bi ‘-terāzî rusūmātdan alınmak üzere tertib olinan in ‘āmāt bu mahāalde kayd olındı*). GHB, Sidžil 41, s. 97.

⁵⁹ “Trošak za tezkeru”, taksa je koja je naplaćivana za izdavanje tezkere/potvrde da je bio uplaćen novac u valijinu blagajnu. Ona je nazivana u osmanskoj administraciji *edā tezkeresi* (primjer ove tezkere za hazariju, mubaširiju i hardži-bab vidjeti u: GHB, A-2883/TO). Određivana je u iznosu koji je vrijedio za cijeli kadiluk ili nahiju. Unošena je u tevzi-defter te je tako ulazila u jedinstvenu ukupnu sumu koja je na ime svih davanja u tevzi-defteru reparticionim metodom dijeljena sve dok se ne dobije “poreski dio” koji svaki obveznik treba platiti (primjer sarajevskog tevzi-deftera u kojem postoji trošak za tezkeru od 11 groša vidjeti u GHB, Sidžil 71, s. 163). Sulejman-paša je svojom bujruhdijom dodijelio “in‘am”/poklon, odnosno pravo na sniženje poreza za zemlju (*arāzî*) koju je izvjesni Ibrahim-efendija uživao u Visočkoj nahiji, koje se trebalo računati na teret novca od takse hardži-tezkere. Sniženje poreza koje je on dobio bilo je ravno cijelom iznosu “troška za tezkeru” koji je nahija trebala platiti. Prilikom ubiranja poreza njemu je snižen njegov dio poreza za iznos koji je valija poklonio, a to je naknadno, kad se sav novac sakupi, bilo obračunavano i odbijano od predviđenog troška za tezkeru koji je trebalo poslati namjesnikovoj blagajni. Zbog ovog poklona, ništa nije preostalo da se pošalje blagajni. (*nāhiye-i mezķure māl-i hażariyyesiniñ edā tezkeresi harcı olan on beş gurūş te ‘yiden kendüsüne tarafımızdan in ‘ām olunmuş, sicill-i mahfūza kayd ve sebt birle...*)GHB, Sidžil 57, s. 151.

⁶⁰ Hazarija je kao porez bila namijenjena namjesniku kao vid “mirnodopske pomoći”. Pogrešno bi bilo misliti da je ona služila samo za namjesnikove lične potrebe. On je služila namjesniku kako za pokrivanje troškova koji su bili neophodni za upravljanje

je bilo zabranjeno davati poklone na račun sredstava koja nisu pripadala valiji i koja su bila namijenjena za obavljanje nekog važnog državnog posla. Zbog toga, Ali Namik-paša je u jednoj svojoj bujruddiji naveo da porez *bedel-i ref'-i menzil* (ekvivalent za ukidanje menzila), koji je bio ubiran zajedno s hazarijom, ne spada u njegove prihode te “nijednu akću od njega nije dozvoljeno pokloniti”.⁶¹

Razumijevanje tvrdnje da je namjesnikov poklon poreza uglavnom davan na teret hazarije, mubaširije i hardži-baba zavisi u dobroj mjeri od pojašnjavanja praktičnih posljedica, s pozicija namjesnikove blagajne (*hazîne-i veliyyü'n-ni'amî*), koje je izdavanje bujruddija o poklonu imalo u uslovima reparticionog oporezivanja. Nakon što je uz primjenu reparticionog metoda razreza poreza svakom od pojedinih poreskih

ejaletom, tako i za pokrivanje troškova njegove svite. Cilj države je bio osiguravanje stabilnog izvora finansiranja provincijskim vlastima, a time i sprečavanje zloupotreba i samoinicijativnog ubiranja nameta od strane namjesnika. Mubaširija je bila predviđena za namjesnikovog specijalnog izaslanika (mubašir) koji je bio zadužen da zajedno s kadijom i ajanima učestvuje u poslovima razrezivanja rate imdadi-hazarije i ostalih prireza. On je, u osnovi, trebao osigurati pravovremeno izvršavanje navedenog posla. U dokumentima ga uglavnom nazivaju izrazom mubašir, a zabilježeni su i slučajevi kad je bio označen kao “mubašir za taksit” (*taksit mubaširimiz olan 'Abdu'llāh ağa ta'yin olunmuşdır*) (Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Odjeljenje specijalnih zbirki, Rukopisna zbirka, TR-13, s. 57). Druge vrste izaslanika zaduženih za različita državna pitanja, također, su nazivani izrazom mubašir. Pošto je namjesnik poklanjao iznos koji je bio predviđen za taksitskog mubašira, morao je, po svoj prilici, s druge strane osigurati novac za ovu svrhu. Hardži-bab je “trošak za Kapiju”, tj. prirez je za ljude s namjesnikove “Kapije” (*bāb*). Nekad se ovo zove i *kapu harcı*. Riječ vrata ili kapija, obično se koristi za označavanje dvora, sjedišta vlasti, kako sultanovog, tako i za sjedišta različitih osmanskih visoko pozicioniranih funkcionera. Ljudi s namjesnikovog dvora i njegova svita nazivani su *kapu halkı*. Zanimljivo je da se hardži-bab davao i u drugim situacijama, kao, naprimjer, kada su franjevci u Bosni davali džulus. U ljetopisu franjevačkog samostana u Sutjesci (tj. Kraljevoj Sutjesci) stoji sjedeći tekst: ...*a no хачубабыха, hoc est dicere, Capi = arca quod est хачубабыха = NB. јоуце даало по двору...* Julijan Jelenić, “Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVIII, Sarajevo, 1926, s. 4-5.

⁶¹ Ali Namik-paša je u jednoj svojoj bujruddiji naveo da već dvije i po godine od nekih kadiluka nije sakupljen porez “ekvivalent za ukidanje menzila” (u dokumentu *ref'-i bedel-i menzil*, mada je uobičajena varijanta *bedel-i ref'-i menzil*). Spomenuti novac nije njegova, već državna imovina koja je namijenjena za plaćanje naknada za menzilske konje koje koriste “sluge Visoke Države” (tj. državni kuriri) pri obavljanju važnih poslova. Zbog toga, nije dozvoljeno poklanjanje nijedne akće, niti kašnjenje u isplati istog. (*emvāl-ı mezkūr kendü rāci 'ātımızdan olmayup umūr-i mühimme ile amed şod iden hademe-i devlet-i 'aliyyeniñ menzil barğırleri ücretlerine muhaşşas emvāl-ı mīrīden oldığına binā'en bir akçesiniñ in'ām olunması ve... te'hīre dūcār olması cā'iz degildir*). GHB, Sidžil 69, s. 5.

obveznika bio određen njegov “poreski dio” (*hişşe-i tekālif*), novac je sakupljen od svih njih, s tim da je onima koji su imali bujruđiju o “poklonu” njihov poreski dio bio snižen za poklonjeni iznos. Poslije toga, sav sakupljeni novac je prema prvobitnom tevzi-defteru bio slat na različite strane: glavnina je na ime imdad-i hazarije, mubaširije i hardži-baba trebala biti poslana namjesnikovoj blagajni, a ostali razni sitniji prirezi, naknade i takse, kao npr. “trošak za defter mulla-efendiji” (*hārc-ı defter berā-yı molla efendi*), biljegovina (*kaydiyye*), novac za sakupljače poreza (*taḥşil-dāriyye*), telalbašu (*dellālbaşıya*), mutesellima (*mütesellim bege*), razni tzv. “troškovi kadiluka” (*maşārif-i każā*) i slično, davani su onima za koje su bili i predviđeni.⁶² Dio novca koji je tevzi-defter sadržavao, a nije bio sakupljen zbog toga što je osobama koje su u svojim rukama imale bujruđiju o “poklonu” poreza ista na terenu bila i uvažena, odbijan je od onog dijela koji je išao za namjesnikovu blagajnu. O tome svjedoče potvrde o uplaćenom porezu koje su izdavali računovodstveni službenici, a u kojima je od prihoda hazarija, mubaširija i hardži-bab bio odbijan određeni iznos koji je bio označen kao “nakon što se odbije poklon/in’am” (*ba‘de iḥrāci‘l-in‘ām*), odnosno ukupni iznos poreza koji je bio poklonjen po namjesnikovoj bujruđiji.⁶³

⁶² Namjesnici su kad dođe vrijeme u godini da se razreže porez i sastavi tevzi-defter slali svoju bujruđiju kojom su naređivali sakupljanje. Pored toga, kadiji je slana i tzv. “pusula” koja je predstavljala vrstu blagajničkog uputstva u kojoj je bilo navedeno koliko se ima razrezati na ime hazarije, mubaširije i hardži-baba, uz napomenu da se to što prije pošalje namjesnikovoj blagajni (*ḥazīne-i veliyyü‘n-ni‘amī*). (GHB, A-2871/TO). Kasnije se u pusulama javljaju još neke stavke, kao hardži-tezkere (trošak za tezkeru) i *bedel-i ref‘-i menzil*. Nakon što je porez bio sakupljen, blagajni je bio poslan samo onaj iznos koji je bio naveden u pusuli. O tome svjedoče potvrde blagajne o uplaćenom porezu (GHB, A-2883/TO). Očito je da je ostali novac sakupljen na osnovu raznih ostalih stavki koje se nalaze u tevzi-defteru bio upućivan na druge adrese. Potvrđuju to i određene bujruđije koje su upisane iznad tevzi-deftera. U jednoj namjesnikovoj bujruđiji, iz 1240., navodi se da se novac sakupi od onih od kojih treba, da se pošalje novac od dva taksita “koji pripada nama” (*ṭarafımıza rāci‘olan māl-i takşiteyn*), da se uživaocima “poklona” preda ono što njima pripada (*aşhāb-ı in‘āmāta bā-ma‘rifet-i şer‘ teslīme mübāderet*), a da se ostatak isplati onima kojima pripada (*mā‘adasınıñ dahī rāci‘olanlara te‘diye*). (GHB, Sidzil 64, s. 50). Potrebno je istaći i da su hazarija, mubaširija i hardži-bab u početku predstavljali glavninu daća koje su se nalazile u tevzi-defterima te su bile višestruko veće od ostalih sitnijih prireza. Međutim, kasnije su broj i iznosi raznih prireza toliko narasli da su oni po ukupnom iznosu postali višestruko veći od hazarije, mubaširije i hardži-baba.

⁶³ *An-każā-i Sarāybosna, gurūş. Taksit-i şitā‘iyye 1125[+] ḥarc-ı bāb 112 [+] mübāşiriyye 160 [=] 1397 [-] iḥrāc-ı in‘ām 1132 [=] 265. Yalñız iki yüz altmış beş gurūşdur. Vech-i meşrūḥ üzere iki yüz senesine maḥşūben Sarāybosnadan ba‘de iḥrāci‘l-in‘ām bālāda mezkūr takşit-i şitā‘iyye ve ḥarc-ı bāb ve mübāşiriyye yalñız iki yüz altmış beş gurūş teslīm-i ḥazīne-i veliyyü‘n-ni‘amī oldıgını muş‘ir işbu tezkeresi virildi. Fi 21 Ş sene 1200.* Potpis: nečitak. GHB, A-2883/TO.

Kao što se vidi iz gore navedenih primjera, izdavanje bujruldiya o poklonu poreza za namjesnika je *de facto* značilo odricanje od prihoda koji su prema sultanovoj odredbi pripadali njemu samome, kao i njegovom mubaširu za taksit i sviti (*kapu halkı*).⁶⁴ Uporedo s tim, to je bila značajna stvar za sve one koji su stekli pravo na oslobođanje od dijela poreza. Stoga, nije neobično što ovu vrstu poreskih oslobođenja namjesnik naziva poklonom (*in‘ām*) i posmatra ih kao svoje dobročinstvo (*ihsan*) i milost (*merḥamet*) onima kojima ga je odlučio dodijeliti.⁶⁵ Namjesnik je svoje prihode mogao dijeliti tako što bi novac od državnog poreza namijenjenog njemu prvo ušao u blagajnu i odatle se isplaćivao, ali je, isto tako, mogao odlučiti i da svojom naredbom unaprijed pokloni poreski iznos od hazarije pojedinim obveznicima. Primjeri koje smo ranije analizirali dokazuju da su namjesnici primjenjivali oba navedene načina poklanjanja svojih prihoda. Krajnji rezultat, u oba slučaja, bio je isti – namjesnik se odricao jednog dijela novca koji mu je pripadao ili trebao pripasti. Međutim, suštinski ova dva postupka se bitno razlikuju. U prvom slučaju radi se o “klasičnom” poklonu, dok je praksa poklanjanja poreskog iznosa obveznicima vid oslobođanja od poreza.

Osmanski zakoni nisu predviđali mogućnost da namjesnici kao svoj poklon na teret imdadi-hazarije, mubaširije i hardži-baba dodjeljuju poreskim obveznicima pravo na sniženje reparticiono razrezanog

⁶⁴ U fermanu o uređivanju pitanja imdadi-seferije, iz 1130. godine, upućenom kadiji Kutahije, navedeno je da se anadolskom valiji u vrijeme rata odobrava ubiranje imdadi-seferije, kao i prireza “trošak za kapiju” (*kapu ḥarcı*) i doprinos za mubašira (*mübāşiriyye*). Ovo govori o tome da su u ovo vrijeme navedeni prirezi bili legalni. Nakon uvođenja hazarije, koja je bila logičan sljedeći korak i mirnodopski pandan seferiji, oni su redovno razrezivani zajedno s njom, od samih početaka ovog poreza. Trošak za kapiju naziva se češće *ḥarc-ı bāb*. Usp. M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Istanbul: Berksoy Basimevi, 1955, 122 (Dalje: Ç. Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da*).

⁶⁵ O tome, naprimjer, govore podaci da je određeni “poklon” u smislu oslobođanja od poreza koji je valija dodijelio bio dodijeljen “*merḥameten*”, odnosno kao milost (GHB, Sidžil 25, 138). Sami izraz “*in‘ām*” već sam po sebi označava poklon koji je izraz dobročinstva i koji daje neko na višoj poziciji nekome ko je po položaju ispod njega. Naime, onaj koji je na nižoj poziciji, ukoliko daje namjesniku poklon, ne zove ga “*in‘ām*”, nego “*hediye*” (poklon). Naprimjer, izvjesni Selim-aga namjesniku je bio poslao poklon preko svog čovjeka koji je zvao *hediye* (*zā‘im Selīm ağadan hediye getüren adama 10*). (TSMA, D2176.5, 33). Međutim, u pojedinim izvorima o oslobođanju od poreza pod nazivom “*in‘ām*” bio je naveden i izraz “*ihsān*” (dobročinstvo), kako bi se podcrtalo da se radi o vidu namjesnikovog dobročinstva. Naprimjer, o tome govori i sljedeći podatak: “ako bi se ovom Vašem sluzi kao dobročinstvo poklonio spomenuti poklon/*in‘ām* koji je ostao upražnjen... (*in‘ām-ı maḥlūl-ı merḳūmuñ bu kullarina in‘ām ve ihsān buyurulmak bābinda*). GHB, Sidžil 28, 2.

poreskog dijela koji im je bio dodjeljivan na ime navedenih daća, kao i ne ime ostalih prireza, naknada i taksi koji su za zajedno s njima ubirani. S druge strane, uz sav uloženi trud nismo pronašli nijedan zakon ili carsku naredbu koja bi zabranjivala ili na bilo koji način sankcionirala spomenutu praksu, a treba uzeti u obzir da je ona javno desetljećima provođena od brojnih osmanskih namjesnika i uz saradnju svih onovremenih mulla u Bosanskom ejaletu koji su bili zaduženi za sastavljanje in‘amat-deftera. Da je centralna vlast smatrala štetnom i neispravnom ovu praksu ona bi je, sigurno, zabranjivala, kao što je zabranjivala razne aktivnosti namjesnika kada je u pitanju protuzakonito oporezivanje.⁶⁶ Na koncu, da je htjela, imala je decenije pred sobom da to uradi. Pošto nije, nameće se pitanje: zašto se ne susreću carske naredbe o namjesnikovim poklonima? Prije svega, ako uzmemo u obzir da je imdadi-hazarija po carskoj odluci bila određena kao prihod namjesnicima, onda je jasno da im ona neće naređivati da taj prihod poklanjaju poreskim obveznicima ili bilo kome drugom, jer bi tako podrivala svoju odluku i oslabila ekonomsku bazu svojih upravitelja u provincijama. Zbog toga, nema nijedne carske naredbe o uvođenju opisane prakse. Nije to bilo ni potrebno. Međutim, namjesnici su sami odlučili da poklanjaju prihod od hazarije, i to je bio “stari običaj” u Bosni, o čemu svjedoče iskazi pojedinih osmanskih kadija.⁶⁷ Država im to ne brani. Nije finansijski oštećena time budući da je hazarija prihod koji ionako završava u “kesi”/blagajni namjesnika. Očigledno je da nema nikakve smetnje da namjesnici sakupe prihod i podijele ga kako žele iz svoje blagajne.⁶⁸ Sada zamislimo da taj isti poklon požele dati nekom koji im već plaća hazariju. Nema smisla da prvo sakupe porez, a onda tome istom daju njegovim novcem gotovinski poklon. Umjesto toga, procedura je skraćivana te su “dostojnim i zaslužnim” poreskim obveznicima jednostavno unaprijed poklanjali određeni iznos novca od svake rate hazarije, a ovima je, metodom obračuna, na ime toga bio smanjivan njihov ukupni poreski dio koji trebaju platiti. Rezultat je da su oni na specifičan način bili oslobođeni od dijela poreza, a porez za namjesnika, praktično, nije

⁶⁶ Naprimjer, u fermanu kojim se uređuje pitanje imdadi-seferije u sandžaku Saruhan bilo je navedeno da su namjesnici ubirali silom brojne namete. Za to nikad nije bilo carske saglasnosti (*riżā-yı hūmāyūnum olmamağla*) te se valijama, ali i svim drugima, ovom prilikom ubuduće to zabranjuje. Ç. Uluçay, 18. ve 19. *Yüzyıllarda Saruhan'da*, s. 112.

⁶⁷ *Bu maķūle maħlūl vuķū ‘unda vūzera-yı ‘izām hażerātı akraba ve aşħāb-ı ‘alākaya ihsān idegelmekle*. (GHB, Sidžil 49, s. 3); *in ‘āmāt-ı merķūme arāżī-i mīriyye ile ma‘an verese-i müteveffāya intikāl itmesi kā‘ide-i kađīmeden iken*. GHB, Sidžil 53, s. 2.

⁶⁸ O tome svjedoče ranije opisani defteri troškova bosanskih namjesnika.

bio ni sakupljen. Ništa tu nije sporno, i ne kosi se s tadašnjim državnim propisima, jer se radi o prihodima koji su namijenjeni namjesniku i jer je pronađen način čija je forma ispravna. Sasvim je drugo pitanje da li su propisi tog vremena bili u konačnici zadovoljavajući i dobri za Osmansko carstvo, i jesu li mogli biti bolji. Naravno, hazarija poklanjanjem ne postaje privatni, već je i dalje državni prihod, ali je evidentno i da joj je prema državnoj odluci krajnji korisnik namjesnik, a posredno i njegova svita koja se od ovoga izdržava.⁶⁹ Ovo vrijedi i za mubaširiju i hardži-bab, koji su prirezivani uz hazariju i koji su, također, išli u namjesnikovu blagajnu.

Radi dodatnog pojašnjavanja pitanja namjesnikovih poklona na teret hazarije, potrebno je osvrnuti se i na podatke, koje o praksi namjesnika da u vidu svog dobročiniteljskog poklona oslobađa pojedine osobe od poreza početkom 19. stoljeća, daje Muhammed Emin Isević u rukopisu "Aḥvāl-ı Bosna" (Prilike u Bosni). Na jednom mjestu on navodi niz uglednih osoba u Bosni koje je smatrao za nasilnike, smutljivce i izdajnike. Među ostalima, imenuje sljedeće osobe: Muhamed Džudi Čohadžić, Ešref Mehmed-efendija Ćurčić, Mehmed Seid-efendija Hajrić, Mustafa Nuri-efendija Šerifović, sejjid Šakir-efendija, Abdi-agi Hadžimuratović, hadži Salih-aga Zildžić, Abdullah-aga Hadžibektašević, Mehmed Seid-efendija Šehović. Prema Iseviću, "svaki od njih je cijenjen od namjesnika, oblači im samurovinu i kunovinu, njihove čifluke, u vidu dobročinstva, oslobađa od salijane".⁷⁰ Na drugom mjestu o

⁶⁹ Država je imala kontrolu nad visinom hazarije koja je ubirana. O tome govore registri koji se nazivaju *ḥazariyye defteri*, vođeni od strane centralne vlasti, u kojem je bila navedena visina ovog poreza. (npr. BOA, A.DVNS.HADR.d 4, s. 3-9). Pored ovoga, slala je namjesnicima fermane u kojima je odobravalala ubiranje ovog poreza (npr. GHB, Sidžil 65, s. 63). Međutim, iz praktičnih razloga donijela je odluku da se novac ne šalje prvo u državnu blagajnu, pa onda isplaćuje namjesnicima. To je urađeno zbog toga što im nije imalo smisla da novac dva puta prelazi dug i rizičan put. Sami namjesnici, naređivali su organiziranje sakupljanja hazarije i o tome slali naredbu i finansijsko uputstvo kadijama. Napominjali su da se što prije pošalje novac namjesnikovoj blagajni, zajedno s mubaširijom i hardži-babom (GHB, Sidžil 77, s. 33). Na osnovu ovoga se vidi da novac nije slat u Istanbul. Ova odluka bila je važan faktor koji je namjesnicima omogućio poklanjanje prihoda od imdadi-hazarije, mubaširije i hardži-baba, jer su na nad njima imali realnu kontrolu. Država s druge s druge strane gubi dio kontrole i uvida u situaciju za sav novac koji ne uđe direktno u centralnu carsku blagajnu. Naravno, ne i u potpunosti, jer su provincije slale izvještaje o finansijskom stanju, prihodima i rashodima. Potrebno je istaći da je i na drugim poljima, kao što je naprimjer zakup poreza, država direktno sakupljanje prepuštala zakupcima, što je, također, utjecalo na gubljenje direktnog uvida u pojedine aspekte oporezivanja na terenu.

⁷⁰ Ahmed S. Aličić, "Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33, Sarajevo, 1984, s. 174.

istom pitanju u ovom rukopisu, prema prijevodu A. S. Aličića, navodi se za Ibrahim Hilmi-pašu sljedeće: “Iz svog nemara njihove čifluke oslobađao je godišnjih državnih poreza. Na osnovu toga su pokrivali njegovo nasilje...”.⁷¹ Bez obzira što nemamo original u svojim rukama, smatramo da je očito da se ovdje radi o praksi koju smo prethodno pojasnili i koja je provođena na osnovu namjesnikovih bujrukdija o poklonu/in‘amu i in‘amat-deftera. Prije svega, salijana je termin koja se u različitim kontekstima upotrebljava, a između ostalog, može imati i značenje “godišnji porez” ili samo “porez”.⁷² Brojni defteri razreza poreza (tevzi-defteri) na čijem se prvom mjestu nalazila “hazarija” nazivani su nekad i salijane-defteri⁷³, a u in‘amat-defterima se susreće sintagma “prilikom svake rate (taksit) u ljetnom i zimskom porezu (salijana), koji se godišnje računa u dvije rate (taksit)”⁷⁴, čime se u kontekstu u kojem je upotrijebljeno željelo označiti vrijeme u kojem se namjesnikovi “pokloni” navedeni u defteru primjenjuju. Pored ovoga, osobe koje navodi Isević zabilježene su u in‘amat-defterima, pa je tim jasnije o čemu se ovdje radilo⁷⁵ Međutim, iz Isevićevih navoda ne može se zaključiti da je namjesnikovo oslobađanje od poreza pojedinih lica u vidu dobročinstva nezakonito kao pojava. Mi smo ranije pojasnili šta sve ide u prilog ovakvom razumijevanju te to nije potrebno ponavljati. Darivanje i činjenje dobročinstva uglednim ljudima je u osmanskoj percepciji uvijek služilo da se oni pridobiju i stimuliraju, pa je to u političko-didaktičkim djelima, štaviše, bilo i preporučeno. Stoga, ne može se raspravljati o neispravnosti samo na osnovu podatka da je određeno lice bilo obasuto različitim dobročiniteljskim poklonima namjesnika, a treba imati na umu i to da su namjesnici poreska oslobođenja dodjeljivali i siročadi od kojih teško

⁷¹ Ibidem, s. 190.

⁷² Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Istanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, s. 111-112; Ali Açikel-Abdurrahman Sağırlı, “Tokat Şerhiye Sicillerine göre Salyâne defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi*, 41, Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2005, s. 99.

⁷³ Naprimjer, jedan defter u kojem su za Mostarski kadiluk razrezani rata hazarije i ostali prirezi označen je u uvodnom dijelu kao salijane-defter (...*muhaşşılı el-hâc Hüseyin ağaniñ yedine virilen sâliyâne defteridir ki zıkr olunur*). OIS, Sidžil br. 4, s. 34 r.

⁷⁴ “...iki takşit i tibâr olan şayfiye ve şitâ’iyye sâliyânesinde her bir takşitde...”. GHB, A-167/TO.

⁷⁵ Naprimjer: “Čohadžić Muhamed-efendija u selu Luka, 5 groša”; “Zildžić hadži Salih-aga u selu Kuliš, 1,5 groš”; “Hadžimuratović Abdullah-aga u selu Kotorac, 2 groša”; “Čurčić Mehmed-efendija u selu Crna Rijeka, 8 groša”; Mehmed Seid-efendija Hajrić u selu Misoča, 5 groša”; “Sejjid Šakir-efendija u džematu Butmir, 10 groša.” GHB, Sidžil 59, s. 47, 45, 49, 51, 98, 107.

da su imali neku direktnu korist.⁷⁶ S druge strane, ono što može biti nezakonito jeste situacija u kojoj bi oni koji su dobili namjesnikov poklon u svojoj kasnijoj aktivnosti zbog toga učinili neko nezakonito djelo.⁷⁷ Za to pitanje treba ozbiljno uzeti u obzir navode M. E. Isevića. Međutim, u tom slučaju, radi se o drugačijoj tematici u odnosu na ono čime se mi bavimo u ovom poglavlju, odnosno, to se više ne tiče pitanja da li je namjesnik mogao ili ne dodjeljivati “in‘am” kao vrstu poreskog oslobođenja.

NOVČANE SUBVENCije U IN‘AMAT-DEFTERIMA BOSANSKIH NAMJESNIKA

Pored namjesnikovog “in‘ama”/poklona kao vrste poreskog oslobođenja, koji smo ranije opisali, u in‘amat-defterima u manjoj mjeri bili su registrirani i namjesnikovi pokloni kojima je određenim osobama dodijelio dugoročno pravo na gotovinsku novčanu subvenciju koja im je trebala biti isplaćena nakon što se prema tevzi-defteru sakupi porez, a prije nego što se on pošalje namjesnikovoj blagajni. Ovo je računato na teret prihoda koji namjesnikovoj blagajni pripadaju od hazarije i hardžibaba, a po svoj prilici i mubaširije.⁷⁸ Na sličan način dodjeljivane su i

⁷⁶ Siročad mudžellita hadži Ibrahima imala su “in‘am” u selu Kobilji Dol u iznosu od pet groša. (GHB, Sidžil 37, s. 166). Pored ovoga, udovice i siročad (*erāmil ve eytām*) se u uvodnim dijelovima in‘amat-deftera spominju kao osobe koje su također imale namjesnikov poklon u vidu oslobađanja od poreza. GHB, A-167/TO.

⁷⁷ Pored ovoga, nezakonito bi bilo i kad bi namjesnik samovoljno dodavao određeni prirez u tevzi-defter, pa sve kad bi ga zvao i poklon ili bilo kako drugačije, ali je to već drugo pitanje u odnosu na poklanjanje hazarije. Naprimjer, namjesnik je šejhu Abdurrahmanu Sirriji bio kao vrstu plate odredio novčanu isplatu od po 50 groša od svake rate imdadi-hazarije. (GHB, Sidžil 63, s. 5). Ovdje nema ništa sporno, jer se ništa nije dodavalo u defter već se samo dijelilo ono što je namjenjeno namjesniku. S druge strane, za šejha Sirriju je, nezavisno od ovoga, bila u nekim tevzi-defterima dodavana stavka od 8 groša u tevzi-defter koja je bila označena kao “poklon za fojničkog šejha Abdurrahman-efendiju prema visokoj bujruldiji” (*bā-buyuruldi-ı sāmī Foyniçe nāhiyesinde şeyh ‘Abdu’r-rahmān efendiye in‘ām*). GHB, Sidžil 75, s. 221). Ovo je već drugačijeg karaktera i radilo se o posebnom prirezu, a samim tim i novom opterećenju za stanovništvo. Prema osmanskim mjerilima to se nije smjelo raditi, jer ne spada u ono što je centralna vlast zvala “ispravnim troškovima” kadiluka (*meşārifāt-ı şahiha*). Dodavanje raznih novih stavki u tevzi-deftere, čak i u korist derviša, bilo je više puta zabranjivano fermanima. GHB, Sidžil 73, s. 76-77.

⁷⁸ Pronašli smo bujruldije koje dokazuju da su gotovinske subvencije davane od hazarije i hardžibaba. Nismo uspjeli pronaći nijednu bujruldiju kojom se daju gotovinske novčane subvencije od mubaširije. Međutim, ranije smo na primjeru namjesnikovih bujruldija o poklonu poreza dokazali da je i mubaširija bila prihod koji su namjesnici poklanjali zaslužnima. Stoga, sve su prilike da je ona pored poklanjanja radi ostvarivanja poreskih oslobođenja, bila poklanjana i u svrhu dodjeljivanja gotovinskih subvencija.

novčane subvencije za održavanja određenih džamija, česmi, kao i za pojedine službe, što je, također, bilo zabilježeno u in‘amat-defterima. Karakter navedenih poklona pojasnit ćemo na konkretnim primjerima.

Sarajevski kadija je u svom ilamu valiji naveo da je muhzir Mehmed, iz Sarajeva, vjerno vršio svoju službu, ali da je bio u teškom materijalnom stanju i nije imao prihoda za izdržavanje. Zamolio je da se navedenom od svake rate hazarije Neretvanske nahije kao milost i dobročinstvo dodijeli “u gotovini” (*naḳden*) poklon/in‘am od 15 groša. Namjesnik hadži Salih-paša je u svojoj bujruhdiji naredio da se prilikom svakog taksita/rate isplati navedeni poklon te da se bujruhdija zabilježi u sidžil.⁷⁹ Ovo je u in‘amat-defteru Neretvanske nahije bilo registrirano na sljedeći način: “Muhzir Mehmed-baša u selu Umoljani, 15 groša”.⁸⁰ Kao što se iz navedenog vidi da se radilo o gotovinskoj subvenciji za muhzira Mehmeda, tako se i u jednoj bujruhdiji Selim-paše, izdatoj na molbu dizdara Salih-age, vidi da su subvencije mogle biti davane ne samo za osobe nego i za obavljanje određenog značajnog posla. Naime, namjesnik je u jednoj svojoj bujruhdiji naveo da je popravljen vodovod kojim se dovodi voda za česmu u sarajevskoj “unutrašnjoj tvrđavi”. Naredio je da se za popravke koje se dese u budućnosti, prilikom ubiranja svakog od dva godišnja taksita, isplati po 7,5 groša od novca hardži-baba te da se to ubilježi u sidžil.⁸¹ Stavka za popravku česme u sarajevskoj tvrđavi može se susresti i u sarajevskim in‘amat-defterima.⁸²

⁷⁹ *Ba-ṣaḥḥ-ı el-hāc Şālih paşa vālī ve serasker-i Bosna. Ḳazā-yı mezkūre taḳsītden muḥzır Mehmede be-her taḳsīt vukū‘unda on beşer ğurūş i ‘tā olunmağla sicill-i maḥfūza ḳayd olunmağ deyü. Fī 19. S sene 1205. Ma ‘rūz-ı dā ‘ī-i devletleridir ki: Bāiş-i ‘arż-ı ‘ubūdiyet medine-i Sarāybosna fuḳarādan şāyeste-‘i merḥamet muḥzır Mehmed ḳulları mevālī efendiler da ‘ilerine şadāḳat ile ḥidmet idüp keşirü’l-‘iyāl muḫtaribu’l-hāl olmağla ve aḥar maḥaldan ḥabbe-‘i vāḥide geçinmek gelüri olmamağla Neretva nāhiyesi ḥazariyyesinden olmağ üzere merḳūm ḳullarına be-her taḳsītden naḳden on beş ğurūş in‘ām şadaḳa ve iḥsān buyurulmak niyāziyle maḫzar-ı du‘ā olmalarını huzur-ı āsafilerine i ‘lām olındı. Bāḳī emr li-ḥazreti men lehü’l-emr. Hurrire fi’l-yevmi ‘s-sābi ‘aşere min şaferi’l-ḥayr li-sene ḥamse ve mi’eteyn ve elf. Ed-dāī es-seyyid Mehmed Selīm Ḳāḏī-zāde el-ḳāḏī bi-medīne-i Sarāybosna. GHB, Sidžil 28, s. 1.*

⁸⁰ Naslov navedenog deftera u skraćenom obliku glasio je: “Pokloni u nahiji Neretva” (*Īn ‘āmāt der-nāhiye-i Neretva*), Stavka za Mehmed-bašu registrirana je: “*muḥzır Mehmed başa der-ḳarye- i Umolān ğurūş 15*”. GHB, Sidžil 28, s. 95.

⁸¹ *Bā-ṣaḥḥ-ı Selīm paşa. Sarāybosna ḳāzisi ‘izzetlü fazīletlü efendi ḥazretleri. İç ḥişārda vāḳi ‘ çeşmeniñ müceddeden sū yolları ta ‘mūr ve termīm olunup ancak fī mā ba ‘d zuhūr idecek rāh-ı āb ta ‘mīriyçün senevī iki taḳsīt vukū‘unda yedişer ğurūş ḥarc-ı bāb aḳçesinden yalnız on beş ğurūş be-her sene i ‘tā olunmağ için sicill-i maḥfūza ḳayd ve şebt eyleyesiz deyü. Fī 15. B sene 1201. Diz-dār Şālih ağanıñ i ‘lāmı üzerinde buyuruldu şüretidir. GHB, Sidžil 26, s. 71.*

⁸² *Berā-yı ta ‘mūr-i çeşme-i āb der-iç ḥişār-ı Sarāy 7.5 ğurūş . GHB, Sidžil 30, s. 123.*

Navedeni podaci govore sami za sebe, pa se na prvi pogled primjećuje razlika u odnosu na prethodno opisane bujrukdije u kojima su, uz izraz “poklanja se” (*in ‘ām olinmak*), korištene i formulacije “oprašta se” (*afv olinmak*) i “da se više ne zahtijeva” (*mutālebe olinmamak*), čime je bilo jasno istaknuto da se radilo o vrsti poreskog oslobođenja.⁸³ S druge strane, osoba koja je uživatelj gotovinskog poklona svaki put nakon što se sakupi imdadi-hazarija i drugi prirezi dobija određeni novac na ruke, a očito je i da se to isplaćuje od prihoda koji je bio predviđen za namjesnikovu blagajnu – na prvom mjestu od hazarije i hardži-baba. Namjesnikov gotovinski poklon isplaćivan je od strane sakupljača poreza, prije nego što se novac pošalje blagajni, a dokaz za to nalazimo u bujrukdijama iznad tevzi-deftera u kojima stoji da se ono što pripada namjesniku njemu i pošalje, a što pripada “uživaocima/posjednicima poklona” (*aşhāb-ı in‘āmāt*), njima isplati.⁸⁴

Gotovinske subvencije u in‘amat-defterima mogle su biti vezane za konkretnu ličnost, kao što je slučaj s navedenim poklonom za muhzira Mehmeda, koji je, zbog toga, u in‘amat defteru-bio registriran na njegovo ime. Također, pojedini namjesnikovi pokloni bili su namjenski određeni za izdržavanje osoba koje vrše određenu službu ili za pokrivanje troškova pojedinog posla koji su namjesnici odlučili finansirati. Stoga, prilikom ubiranja svakog taksita isplata je išla u ruke osoba koja je u datom trenutku vršila dotičnu službu, odnosna one koja je bila zadužena za provođenje subvencioniranog posla. Dokaz za ovo su sljedeće stavke u in‘amat-defterima, koje nisu bile vezane za konkretno ime: “za popravku česme u sarajevskoj unutarnjoj tvrđavi”⁸⁵, “za popravku vode (tj. česme) u mahali Čokadži hadži Sulejman”⁸⁶, “za sujoldžiju u spomenutoj mahali”⁸⁷, “za imama časne džamije Buzadžića” (tj. Buzadži hadži Hasanove)⁸⁸, “za mujezina u spomenutoj džamiji”,⁸⁹ “za muallima u spomenutoj džamiji”,⁹⁰ “barutčije u kasabi Fojnica”⁹¹ i slično.

Svrha namjesnikovih gotovinskih poklona u in‘amat-defterima bila je, prema dokumentima, pružanje dugotrajne, tj. višekratne, materijalne potpore pojedinim licima za koja je namjesnik smatrao da zaslužuju njegovu “milost” i “dobročinstvo”. Obično se kao kriterij spominjalo

⁸³ GHB, Sidžil 25, s. 138.

⁸⁴ ...*aşhāb-ı in ‘āmāta bā-ma ‘rifet-i şer‘ teslīme mübaderet...* GHB, Sidžil 64, s. 50.

⁸⁵ *Berā-yı ta ‘mīr-i çeşme-i āb der-iç hişār-ı Sarāy 7.5 gürüş*. GHB, Sidžil 30, s. 123.

⁸⁶ *Berā-yı sū ta ‘mīri der-maḥalle-i Çokacı Süleyman gürüş 10*. Ibidem, s. 123.

⁸⁷ *Berā-yı sūyolcu der-maḥalle-i mezbūre 3 gürüş*. Ibidem, s. 123.

⁸⁸ *Berā-yı imām-ı cāmī‘-i şerīf-i Bozacı-zāde 10 gürüş*. Ibidem, s. 123.

⁸⁹ *Berā-yı müe‘zzin der-cāmī‘-i mezkūr 5 gürüş*. Ibidem, s. 123.

⁹⁰ *Berā-yı mu‘allim-i sibyan der-cāmī‘-i mezkūr 5 gürüş*. Ibidem, s. 123.

⁹¹ *Bārudçıyan der-kaşaba-i Foyniçe 6 gürüş*. GHB, Sidžil 31, s. 36.

to što određeno lice “vjerno” vrši određenu službu, a u teškom je materijalnom stanju,⁹² ili zbog toga što se radilo o duhovnim autoritetima,⁹³ a zna se da se o pomaganju ljudi “od vjere” vodilo računa u osmanskoj državi.⁹⁴ Kada se, pak, radi o dodjeli sredstava za popravku vodovoda ili česme, opažamo da su česme koje je namjesnik finansirao bile u sastavu vojnih objekata ili su se nalazile u blizini njegove rezidencije u Sarajevu, što ozbiljno treba uzeti u obzir pri tumačenju razloga zbog kojih su bile materijalno potpomognute.⁹⁵

Na koncu, potrebno je obrazložiti i tvrdnju da su se in‘amat-defteri većim dijelom odnosili na poreska oslobođenja, a manjim na gotovinske novčane subvencije. Na prvom mjestu, na to ukazuju uvodni dijelovi in‘amat-deftera u kojima se redovno navodi se da se radi o poklonima koji spadaju “na čifluke” (*çifliklerine*) pojedinih lica prilikom ubiranja svakog taksita.⁹⁶ Za poresko oslobođenje čifluci su relevantni budući da je na njih razrezivan porez, dok to nije temeljna stvar kad se

⁹² GHB, Sidžil 28, s. 1.

⁹³ Sirri Selim-paša je 1239. godine izdao bujruldiju u kojoj je naredio da se šejhu Abdurramanu Sirriji, kao izraz milosti i dobročinstva, od novca taksita (*taksit mālindan be-her taksitde*) Fojničke nahije, prilikom svakog ubiranja istog, poklanja po 50 groša, odnosno godišnje 100 groša (*mebleg-i mezkūr tarafımızdan in‘am olindğını*). Prije ovoga, bilo je navedeno da je sam šejh uputio molbu u kojoj je stajalo da zavija u kojoj se on nalazio nije imala plate (*vezā’ifi olmayup*) te je zamolio određeni iznos od takista dodijeli kao plata (*vazīfe ta’yīn*). (GHB, Sidžil 63, s. 5). Nismo šejha Sirriju pronašli u in‘amat-defterima, jer ne raspolazemo ni sa jednim izvorom ove vrste iz tog vremena, mada se na osnovu njihovog spominjanja u drugim dokumentima iz tog vremena zna da su oni tada još uvijek vođeni. GHB, Sidžil 53, s. 67.

⁹⁴ Šejhovi su prilikom razreza taksita mogli imati namjesnikov poklon u vidu poreskog oslobođenja te je ono bilo ubilježeno na njihov čifluk. Prema jednom in‘amat-defteru neki je šejh Mustafa imao, tako, čifluk u selu Solaković u Visočkoj nahiji na koji mu je prilikom ubiranja svakog taksita bilo dodijeljeno po 5 groša namjesnikovog poklona/in‘am u vidu poreskog oslobođenja (*Çiflig-i eş-şeyh Mustafā der-karye-i Solaković ba-buyuruldi-i el-hāc Şālih paşa 5 gürüş*, GHB, Sidžil 31, s. 79). Treba razlikovati ovo u odnosu na gotovinske subvencije koje su od namjesnika dobijali nakon što se taksit sakupi.

⁹⁵ Ranije smo naveli primjer česme koja se nalazila u sarajevskoj unutarnjoj tvrđavi i česme u Čokadži hadži Sulejmanovoj mahali. Česma u Čokadži hadži Sulejmanovoj mahali nalazila se u uglu zida istoimene džamije, u blizini namjesnikove rezidencije u Sarajevu. Snabdijevana je vodom iz Isa-begovog vodovoda iz kojeg se, također, snabdijevao i namjesnikov konak. Sejfudin Kemura, “Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe”, Separatni otisak iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXII, Sarajevo, 1910, s. 32 Hamdija Kreševljaković, “Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu”, u: *Izabrana djela*, III, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, s. 130.

⁹⁶ GHB, A-4824/TO.

radi o novčanim subvencijama za koje smo vidjeli da se mogu davati i za popravke česmi, koja ne može biti poreski obveznik, i slične stvari. Nespominjanje gotovinskih novčanih subvencija u uvodnim dijelovima in‘amat-deftera, mada su one u njima itekako bile registrirane, treba tumačiti malim brojem novčanih subvencija koje su bile dodjeljivane, kao i standardiziranom formom uvodnih dijelova koja nije uvijek oslikavala cijeli sadržaj ove vrste izvora. Potvrđuje ovo i primjer sarajevskog in‘amat-deftera iz 1763. godine, u kojem su sve stavke bile registrirane s prefiksom “čifluk”, što ukazuje na to da se radilo o poreskom oslobođenju, dok je samo jedna imala smisao gotovinske novčane subvencije. Ona je bila unijeta bez prefiksa čifluk, a odnosila se na popravku česme u Čokadži hadži Sulejmanovoj mahali.⁹⁷ Broj stavki za novčane subvencije povećao se kasnije, ali su i dalje dominirali namjesnikovi pokloni u vidu poreskih oslobođenja. Sve navedeno dokazuje i podatak da se u izvornoj građi uglavnom susreću bujruđije koje su imale smisao poreskog oslobođenja, a mnogo rjeđe one koje su predstavljale gotovinske novčane subvencije.

POJAVA I RAZVOJ PRAKSE DODJELJIVANJA PORESKIH “POKLONA” I NOVČANIH SUBVENCIJA U IN‘AMAT-DEFTERIMA NAHIJA SARAJEVSKOG KADILUKA

Rješavanje pitanja pojave prakse bosanskih namjesnika da pod nazivom “in‘am” dodjeljuju dugotrajna prava na poreska oslobođenja i novčane subvencije otežano je zbog nedostatka sidžila iz prve polovine 18. stoljeća za nahije Sarajevskog kadiluka. Najstariji dokument o ovome kojim mi raspolažemo potječe iz 1762.⁹⁸, a prvi sačuvani in‘amat-defteri za nahije Sarajevskog kadiluka potječu iz 1763. godine. Sarajevski in‘amat-defter iz 1763. imao je 363 stavke s ukupnim iznosom od 986

⁹⁷ GHB, A-4824/TO. Potrebno je istaći da in‘amat-defteri koji su vođeni u sidžilima ponekad ne navode iz praktičnih razloga riječ čifluk ni na jednom mjestu, već samo registriraju ima čovjeka koji ima namjesnikov poklon, selo ili džemat, na koje se poklon odnosi i njegov iznos. To nekad može stvoriti poteškoće u razlikovanju “in‘ama” kao poreskog oslobođenja u odnosu na poklon koji je novčana subvencija. Međutim, in‘amat-defteri koji su slati namjesniku u Travnik uvijek navode prefiks čifluk za one stavke koje su poreska oslobođenja. Primjer deftera na osnovu kojeg smo mi utvrdili da je većina stavki imala značenje poreskih oslobođenja je, upravo, primjerak koji je slat valiji u kojem riječ čifluk nije izostavljena.

⁹⁸ Radilo se o jednom sporu koji je vođen oko namjesnikovog poklona/in‘am, koji je u ovom slučaju predstavljao poresko oslobođenje, pa su na jednom listu papira ubilježeni arzuhal, dvije bujruđije i ilam. Prva bujruđija datirana je 28. 4. 1762. (2. Ševal 1165.). GHB, A-1754/TO.

groša i pet para,⁹⁹ fojnički in‘amat-defter sadržavao je 27 stavki koje su ukupno iznosile 74 groša i 30 para,¹⁰⁰ dok je in‘amat-defter Visočke nahije imao svega 20 stavki čiji je ukupni iznos bio 65 groša i 20 para.¹⁰¹ Samo jedna stavka, i to u Sarajevu, imala je karakter novčane subvencije. Pošto su in‘amat-defteri nastajali na osnovu pojedinačnih namjesnikovih bujrukdija, a iznosi i broj stavki u njima su se postepeno povećavali, iz navedenih podataka se može zaključiti da je prije 1763. praksa dodjeljivanja poreskih oslobođenja pod nazivom “in‘am” već neko vrijeme bila prisutna. Hazarija je u Bosni bila uvedena 1720 godine.¹⁰² Namjesnici već tada imali sve uvjete da je poklanjaju, ali u godinama koje su uslijedile nema podataka da je to bilo i urađeno. Pored ovoga, mali ukupni iznosi kao i broj stavki u in‘amat-defterima Fojničke i Visočke nahije ukazuju na to da je u njima navedena pojava bila mlađeg datuma u odnosu na Sarajevsku nahiju. Nakon 1763. moguće je u relativnom kontinuitetu pratiti in‘amat-deftere za Sarajevsku, Fojničku i Visočku nahiju. Razvoj prakse dodjeljivanja namjesnikovih poklona pod nazivom “in‘am” prikazat ćemo na primjeru Sarajevske nahije, uz napomenu da su slične tendencije bile i u nahijama Visoko i Fojnica.

Namjesnici nisu poklanjali prihode od mubaširije i hardži-baba sve dok su imali na raspolaganju hazariju. Pošto je iznos sarajevskog in‘amat-deftera 1771. dostigao 1080 groša, on se poklopio s ukupnim tadašnjim iznosom rate hazarije za Sarajevsku nahiju.¹⁰³ Značilo je da od tog vremena od ovog poreza u namjesnikovu blagajnu nije ulazio više ni jedan groš, jer su namjesnici koji su dolazili potvrđivali ranije podijeljene poklone. Prva bujrukdija koja se odnosi na poklanjanje mubaširije potječe iz 1774., a registriran je taj poklon bio u in‘amat-defteru iz 1774/75. kao dodatak na osnovni iznos deftera od 1080 groša, koji je bio ravan tadašnjoj rati hazarije.¹⁰⁴ Nakon što se, negdje između

⁹⁹ GHB, A-4824/TO.

¹⁰⁰ GHB, Sidžil 10, s. 20.

¹⁰¹ Ibidem, s. 20.

¹⁰² Naredba o provođenju hazarije u Bosni se susreće tek ove godine, što je predstavljalo izvjesno kašnjenje u odnosu na Rumeliju i Anadoliju u kojima se prve naredbe o hazariji susreću 1719. Avdo Sućeska, “Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni u XVIII stoljeću”, *Prilozi za istoriju Sarajeva*, X, 2, Sarajevo, 1974, s. 140.

¹⁰³ Sarajevski in‘amat-defter je 5. 4. 1771. (19. zu-l-hidždžeta 1184.) iznosio 1080 groša (GHB, Sidžil 11, s. 155; A-167/TO). Hazarija je tada u Sarajevskoj nahiji iznosila 1080 groša. GHB, Sidžil 8, s. 23.

¹⁰⁴ Bujrukdija je izdata 6. 6. 1774. (26. rebiu-l-evvel 1188.). Ovaj poklon, u iznosu od 2 groša, je imao smisao poreskog oslobođenja i odnosio se na čifluk nekog hadži Ibrahima u Vojkovićima (GHB, Sidžil 16, s. 3). Poklon je bio registriran u sarajevskom in‘amat-defteru za 1774/5. (1789). Defter nije datiran. Međutim, znamo da se odnosi na 1189., jer se u istom sidžilu nalazi i visočki in‘amat-defter iznad kojeg piše da je sastavljen 1189., a znamo da su oni sastavljani istovremeno. Prije

1779. i 1781. godine, sarajevska rata hazarije popela na 1125 groša,¹⁰⁵ namjesnici su počeli dodjeljivati nove poklone na račun ovih sredstava te je i in'amat-defter dostigao isti iznos.¹⁰⁶ Brzo se pojavila potreba za novim poklonima, pa su namjesnici počeli poklanjati i sredstva od hardži-baba, što se prvi put desilo 1786. te je bilo evidentirano kao dodatak na osnovni iznos deftera od 1125 groša, koji je bio ravan tadašnjoj hazariji.¹⁰⁷ Na koncu, kao rezultat postepenih povećanja, cjelokupna hazarija, mubaširija i hardži-bab bili su poklonjeni, pa su se i in'amat-defteri izjednačili s ovim sredstvima. Prvi put se to u Sarajevu desilo 1792. godine kada je sarajevski defter-iznosio 1398 groša, što je bilo ravno iznosima navedenih daća koji se spominju u tevzi-defterima (1125+112,5+160,5).¹⁰⁸ Krajnji iznos koji su sarajevski in'amat-defteri dostigli bilo je 1405 groša 1793. godine, pa su, tako, jedno vrijeme zbog sitnijih dodataka čak malo i prelazili preko ukupnog iznosa hazarije, mubaširije i hardži-baba.¹⁰⁹ Naredna značajnija izmjena desila se 1827.

ove godine mubaširija nije poklanjana, jer se osnovni iznos ovog in'amat-deftera poklapao s tadašnjim iznosom rate hazarije (1080 groša), a navedeni poklon od dva groša je bio dodatak na to. GHB, Sidžil 17, s. 20.

¹⁰⁵Nemamo precizan datum kad se to desilo jer nedostaju sarajevski sidžili za pojedine godine. Znamo da je stari iznos od 1080 groša rate hazarije, 108 hardži-baba i 150 mubaširije bio razrezan 15.7. 1779. (1. redžepa 1193., GHB, Sidžil 20, s. 83). Nakon toga, neko vrijeme nemamo podataka. Namjesnik je 17.12. 1781. (1. muharrema 1196.) zajedno s bujrulđijom poslao upute sarajevskom kadiji u kojima je naveo da se razreže 1125 groša rate hazarije, 112,5 hardži-baba i 160,5 mubaširije (GHB, Sidžil 21, s. 21). Nekad između ova dva datuma se desilo povećanje za Sarajevsku nahiju.

¹⁰⁶Prvi sarajevski in'amat-defter koji je iznosio 1125 groša potječe iz 2. 6. 1783. (1. redžep 1197). GHB, Sidžil 22, s. 272.

¹⁰⁷Bujruldijom od 6. 3. 1786 (5. džumade-l-evvel 1200.) poklonjeno je na teret hardži-baba 6 groša nekom mulla Ahmedu te je ovo registrirano iza in'amat-deftera koji je ukupno iznosio 1125 groša. Tako je bio ustanovljen dodatak na postojeći iznos registra. In'amat-defter je tada iznosio 1125 groša, jer se, u međuvremenu, i rata hazarije Sarajevske nahije popela s 1080 na 1125 groša, što su, kako svjedoči ovaj in'amat-defter, namjesnici vrlo brzo poklonili, pa se pojavila potreba za uvođenjem novih poklona na račun hardži-baba.

¹⁰⁸Defter nije datiran, ali su okolni dokumenti iz nastali u mjesecu ševalu 1206., koji pada u 1792. godini. GHB, Sidžil 32, s. 155.

¹⁰⁹Ni ovaj defter nije datiran, ali se iz okolnih dokumenata vidi da je nastao 1208. (1793.) godine. (GHB, Sidžil 32, s. 49). Prekoračenje od 7 groša u defteru potrebno je istumačiti. Naime, pet i po groša od ovoga su rezultat toga što je selo Luka iz nahije Visoko bilo prenijeto u Sarajevsku nahiju, te je za njega u sarajevskim tevzi-defterima bila posebna stavka od pet i po groša prerezivana (GHB, Sidžil 47, s. 67). Znamo da je ovih pet i po groša kao in'am/poklon bilo dato Hadžimuratović Abdullah-agi i da je on bio izdvojen iz visočkog in'amat-deftera i prenijet u sarajevski (*çiftlig-i el-hāc Murād-zāde 'Abdu'llāh aġa der-Luka naklen an-nahiye-i Visoka*, GHB, Sidžil 33, s. 73, 35). Nije jasno na šta se 1793. godine odnosio višak od 1,5 groš, ali u svakom slučaju radilo se neznatnoj sumi, koja se već u narednom sarajevskom in'amat defteru koji iznosi 1403,5 groša ne pojavljuje (GHB, Sidžil 33, s. 73), da bi se ubrzo opet vratila (GHB, Sidžil 34, 49).

godine kada su ukinuti mubaširija i hardži-bab, ali su njihovi iznosi uračunati u novi povećani iznos rate hazarije, koja je sada iznosila 1398 groša. Cjelokupan ovaj iznos bio je poklonjen od strane namjesnika, bilo u vidu poreskog oslobođenja, bilo kao novčana subvencija.¹¹⁰

Posljednji in‘amat-defter za Sarajevsku, Visočku i Fojničku nahiju u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda nalazimo 1819. godine.¹¹¹ Nakon toga, oni više nisu bili registrirani u sidžilima, ali znamo da su još neko vrijeme postojali po tome što se u sarajevskim tevzi-defterima redovno susreće prerez za osobu koja je nosila in‘amat-defter namjesniku u Travnik. Posljednji put ovo je zabilježeno 1831. godine.¹¹² Stoga je jasno da su se negdje u ovo vrijeme stvari promijenile i da više ne možemo govoriti o dodjeljivanju namjesnikovih dobročiniteljskih poklona kao o praksi koja je, na način koji smo ranije opisali, bila provođena na osnovu in‘amat-deftera. Međutim, na izvjestan način, poklanjanje prihoda koji su pripadali namjesniku se i dalje nastavlja, pa se i iza ove godine mogu susresti sporadični podaci o tome da su namjesnici davali poneku gotovinsku novčanu subvenciju/platu na račun taksita,¹¹³ što je najkasnije moglo potrajati do polovine 19. stoljeća, kada je imdadi-hazarija doživjela svoj kraj u Bosni.¹¹⁴

¹¹⁰ Prije mjeseca redžepa 1242. godine hazarija je u Sarajevskoj nahiji iznosila 1125 groša, hardž-i bab 112,5, a mubaširija 160,5 groša (GHB, Sidžil, 65, s. 47). Od mjeseca redžepa 1242 (1827) ne susreću se više u tevzi-defterima hardži-bab i mubaširija, u iznos sarajevske rate/taksit hazarije je promijenjen. Nova suma je umjesto 1125 iznosila 1398 groša. Pored ovog iznosa, kao i pored promijenjenih iznosa za Fojničku i Visočku nahiju, stajala je bilješka “in‘am”/poklon. Značilo je to da su cjelokupni navedeni iznosi bili poklonjeni. Ovakva bilješka nije bila registrirana za ostale nahije ejaleta. GHB, Sidžil 66, s. 17.

¹¹¹ Nastao je u mjesecu rebii-l-evvelu 1234 (1819), a iznosio je 1405 groša. GHB, Sidžil 59, s. 51.

¹¹² U tevzi-defteru iz 13.11. 1831 (7. džumade-l-ahir 1247.) stajala je tada stavka: “Putni troškovi za mutesellimovog čovjeka koji je in‘amat-deftere i taksitske deftere odnio u Travnik 25 (*in ‘āmāt ve taksīt defterlerini Trāvnike götüren mütesellim beg adamina harc-ı rāh* 25). GHB, Sidžil 69, s. 87.

¹¹³ Davud-paša je izdao 1835. godine bujruldiju kojom je naredio da se kao plata (*vazīfe*) mevlevijskom šejhu Lutfullahu isplaćuje od novca taksita, koji pripada njegovoj blagajni, po 100 groša prilikom svakog razreza. (*işbu elli senesi muharremü l-harām i tībār ile hażīnemize ‘ā’id olan māl-i takşītden be-her tevzī-i vukū ‘unda yüzer gurūş ta ‘yīn ve taḥşiş kılınmış oldığından mebleğ-i mezbūri şeyḫ-i mūmā-ileyh Lütfullah efendiye i tā*). GHB, Sidžil 74, s. 130v.

¹¹⁴ Posljednji tevzi-defter u čijem se uvodu navodi imdadi-hazarija potječe iz 17. 11. 1849. (1. muharrem 1266.). Namjesnik u Bosni u ovo vrijeme bio je Tahir-paša, čija se bujruldija nalazi iznad samog tevzi-deftera. Pred ukidanje, taksit je pao s nekadašnjih 1398 na svega 1000 groša, što se moralo odraziti i na one koji su u to vrijeme imali pravo na namjesnikov poklon na teret prihoda od taksita. GHB, Sidžil 84, s. 28, Sidžil 85, s. 30.

Sličan trend postepenog rasta i širenja pokazuju i fojnički i visočki in‘amat-defteri, pa ih nećemo detaljno analizirati. Počevši od malih iznosa koje su imali 1763., broj stavki u njima se povećao te se njihov ukupni iznos vremenom izjednačio s hazarijom, mubaširijom i hardži-babom u dotičnim nahijama, a ponekad su ih pokloni, zbog dodavanja sitnijih stavki, znali i preteći.¹¹⁵ Međutim, kao i u Sarajevu i ovdje su tri navedene daće bile osnov za namjesnikove poklone. Na njihovo ime nijedna para nije ulazila u namjesnikovu blagajnu te su ove nahije kao i sarajevska imale specifičan poreski status, kada je u pitanju ubiranje poreza koji su se nalazili u tevzi-defterima. Pored in‘amat-deftera za ove tri nahije, koji se paralelno pojavljuju i vode, u sarajevskim sidžilima jedno kraće vrijeme bili su evidentirani i namjesnikovi pokloni u nahiji Neretva za koju su sačuvana samo četiri kraća in‘amat-deftera, koji zajedno sa sačuvanim bujruldiijama svjedoče da su namjesnici i u ovoj nahiji dodjeljivali pod nazivom “in‘am” poreska oslobođenja i novčane subvencije.¹¹⁶

NAČIN VOĐENJA I FUNKCIJA IN‘AMAT-DEFTERA BOSANSKIH NAMJESNIKA

Namjesnikovi pokloni/in‘am u vidu djelomičnog oslobađanja od poreza, kao i u oni vidu gotovinske novčane subvencije, stjecali su se namjesnikovom bujruldiijom koja je bila upisana u gornji dio lične molbe (arzuhal) ili kadijine predstavke (ilam) kojima je bilo zamoljeno

¹¹⁵Navest ćemo samo neke iznose u ovim defterima. Fojnički in‘amat defter je 1801/02. (1216) iznosio 1620 groša s dodatnim poklonima od 41 groš na teret tzv. “rusumata”, čime je bio veći od sarajevskog koji je iznosio 1405, dok je visočki iznosio 1090 groša (GHB, Sidžil 41, s. 97, 100, 107). Značaj navedenih iznosa u in‘amat-defterima bolje se razumije kad se uzme u obzir da su njima bili obuhvaćeni cjelokupni prihodi u dotičnim nahijama. Kada je u pitanju Fojnica, onda se to odnosilo na 1200 groša hazarije, 300 mubaširije i 120 hardži-baba (GHB, Sidžil 86, str. 16). Za navedene daće u nahiji Visoko bili su tad predviđeni sljedeći iznosi: 900 groša hazarije, 90 hardži-baba i 100 mubaširije (OIS, Sidžil 67, s. 13 v). Svi defteri za spomenute nahije su s vremena na vrijeme mogli imati i sitnije prolazne dodatke za koje se uvijek ne može utvrditi na šta su se odnosili i koji su bili navođeni iza samog deftera. Međutim, osnov su uvijek bile navedene tri daće.

¹¹⁶Prvi neretvanski in‘amat-defter nije datiran, a susrećemo ga u sarajevskom sidžilu za 1204/1205. (1789-1791.) (GHB, Sidžil 28, s. 95) Drugi in‘amat-defter također nije datiran. Nalazi se u sarajevskom sidžilu za 1205/1206. (1790-92.). (GHB, Sidžil 32, s. 53). Treći in‘amat defter nalazi se u sidžilu za 1206/1207. (1791-93.). (GHB, Sidžil 33, s. 30). Četvrti i posljednji defter, iz 1210 (1796), nosio je naslov “Novi pokloni koji su se pojavili u nahiji Neretva” (*zuhūr iden in‘āmāt-ı cedīd der-nāhiye-i Neretva*). Nije predstavljao potpuni defter, već samo dodatke koji su se u međuvremenu pojavili. GHB, Sidžil 36, s. 79.

dodjeljivanje poklona prilikom ubiranja svakog taksita.¹¹⁷ Pokloni su uglavnom bili dodjeljivani pojedincima, mada postoje i slučajevi da je poklon kolektivno bio dodijeljen.¹¹⁸ Navedeni dokumenti su bili u prijepisu zabilježeni u sidžil, a prema bujruđijama, registracija samog poklona je trebala biti registrirana i u in‘amat-defter nahije na koju se odnosio. Termin in‘amat-defter znači popis ili lista dobročiniteljskih poklona, a sam izraz se u osmanskim izvorima susreće kako u turskoj gramatičkoj varijanti “in‘amat defteri”, tako i u perzijskoj genitivnoj vezi kao “defter-i in‘amat”.

Centralnu evidenciju namjesnikovih poklona na području Sarajevskog kadiluka vodio je sarajevski mulla, pa se u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda nalaze in‘amat-defteri Sarajevske, Visočke i Fojničke nahije, kao i nekoliko deftera koji se odnose na nahiju Neretva. Osnov za sastavljanje in‘amat-deftera predstavljale su pojedinačne bujruđije o dodjeljivanju poklona. Sidžili naiba navedenih nahija mogli su sadržavati bujruđije o poklonima, ali u njima nema in‘amat-deftera.¹¹⁹

¹¹⁷ Izvjesni Husejin, visočki ajan, uputio je namjesniku arzuhal. On je istakao da se odavno nalazio u carskoj službi, kao i u službi vezira. U selu Tramošnjik, u Visočkoj nahiji, je uživao nešto mirijske zemlje (*bir miḳdār arāžī-i emīriyyemiz olup*). Ona je bez prihoda (*bī-ḥaṣıl*), a njeni prinosi nisu dostajali za plaćanje poreza (*īrādi tekālīfe vefā itmediginden*). On je tražio da mu se radi Allaha i za dušu Poslanika (*ḥasbeten li‘llāhi ve li-rūhi resūlihi*) dodijeli poklon/in‘am od šest groša koji je bio upražnjen (*maḥlūl*) zbog smrti Pačalić Alijage. (GHB, Sidžil 60, s. 205). Salih Sidki-efendija koji bio visočki naib uputio je ilam valiji. On je tražio da se poklon, koji je bio upražnjen iza smrti mulla Mustafe, dodijeli kao dobročinstvo mulla Ahmed Zuhdiju i mulla Šakir Abdullahu, koji su spadali u uživaoce mirijske zemlje (*arāžī-i emīriyye mutaṣarrıflarından*). On je istakao da im je prijeko potreban poklon/in‘am (*in‘āma muhtāc olmalarıyla*). GHB, Sidžil 47, s. 215.

¹¹⁸ Obično se ovo dešavalo kada je jedan čifluk uživalo više lica. U tom slučaju i poklon koji su dobijali bio je zajednički. Npr., siročad hadži Osmana imali su zajednički poklon od 5 groša u selu Milodraž, a Jevreji Solomon, Avram i Hajdariko (?) imali su zajednički poklon od tri groša (GHB, Sidžil 59, s. 35, 44). Jedini kolektivni poklon koji se odnosio na veću skupinu ljudi pripadao je stanovnicima kasabe Busovača. Fojnički kadija je uputio ilam valiji o njima. Molio je da im se podari poklon od 15 groša prilikom svakog taksita. Pošto su se nalazili na putu prema Travniku, valija je često prolazio, a oni su snosili troškove njegovog odsjedanja. Naveli su da im ostalo stanovništvo Fojničke nahije nije u tome pomagalo, a ipak su svi podjednako plaćali taksit. Odobren im je poklon od 7,5 groša te je to ubilježeno u fojnički in‘amat-defter kao “ponovo poklon iz milosti za sirotnju Busovače 7,5 groša” (*tekrār merḥameten in‘ām li-fuḳarā-yı Busovaça*). (GHB, Sidžil 7, s. 84; Sidžil 34, s. 56). Ovaj poklon je bio realiziran tako što je, poslije reparticionog određivanja dijela koji na ime poreza u tevzi-defteru treba platiti Busovača, taj iznos snižavan za visinu namjesnikovog poklona, nakon čega je ostatak dijeljen na postojeće poreske obveznike.

¹¹⁹ OIS, Sidžil 67, s. 9 Uporedi i transkripciju uvodnog dijela jednog in‘amat-deftera koji je bio poslan valiji u Travnik (fusnota 37).

Defter je obično počinjao standardiziranim kitnjastim uvodom čija je suština bila isticanje da se radi o popisu dobročiniteljskih poklona (*in 'āmāt defteri*) koje su bosanske valije dodijelile kao znak svoje milosti, a koji prilikom ubiranja svakog taksita (rate hazarije) spadaju na zemlju i čifluke kadija, muderrisa, imama, hatiba, uleme, “dobrih”, alemdara, penzionisanih pripadnika odžaka (janjičarskog), udovica i jeditima.¹²⁰ Svi navedeni zaista su bili zabilježeni u samom tekstu *in'amat-deftera*, ali se pored njih mogu susresti i drugi slojevi koji su držali čifluke i imali namjesnikov poklon/*in'am*, kao što su zanatlije, trgovci, spahije, zaimi itd.¹²¹ Praktični razlozi ponekad su navodili kadije da izostavljaju duge uvode i jednostavno kažu da je ono što slijedi *in'amat-defter* te i te nahije.¹²²

Nakon uvodnog dijela, jedna za drugom redale su se stavke o namjesnikovim poklonima. Pokloni koji su predstavljali poreska oslobođenja bili su registrirani na čifluk uz precizno definiranje ko ga posjeduje i koliko groša mu je dodijeljeno kao poklon prilikom svakog ubiranja taksita. Pokloni koji su predstavljali novčane subvencije nisu sadržavali riječ čifluk (*çiflik*), već izraz “*berā-yi*” (za), nakon kojeg je bila imenovana svrha za koju se novac daje, bilo da se radilo o finansiranju određene službe ili nekog značajnog posla, kao i precizan iznos koji se od sakupljenog poreza treba isplatiti prilikom svakog taksita.¹²³ U nekim *in'amat-defterima* ovo je bilo skraćeno te nisu navođeni izrazi “čifluk” ili “*berā-yi*”, već samo ime čovjeka, posla ili službe, lokacija i iznos u grošima, pa je u ovakvim primjercima, ako nemamo bujruđiju, ponekad

¹²⁰ GHB, Sidžil 59, s. 30.

¹²¹ Veliki broj stavki u *in'amat-defterima* odnosio se na ulemu. Susrećemo titule efendija, mulla, sejjid, halifa, hafiz, ali i zanimanja kao što su muftija, muderris, kadija, mujezin, hodža, imam, mutevelija, muid, šejh i slično. Bilo je i lica koja su pripadala janjičarskom odžaku, pa susrećemo alemdare, baše, hasecije, serdare, serturnaije, zagrakčije i mutekaide. Pored ovih, postoje i lica za koje je evidentno da ne spadaju ni u jednu od kategorija koje se spominju u uvodnim dijelovima. Takvi su naprimjer spahije, begovi, mutesellimi, mimari itd. *In'amat-defteri* sadrže i određena lica koja su se bavila trgovinom ili zanatstvom kao što su: kovač (*na'l-bend*), drvodjelja (*neccār*), bakal, trgovac (*tācir*), kazaz, berber, sarač i zlatar (*zer-ger*). (GHB, Sidžil 41, s. 92-107. Potrebno je istaći da su zanatlije mogle pripadati janjičarskom odžaku kao serdengečtije. Jedini nemuslimani koji su imali namjesnikov poklon bili su Jevreji Avram, Solomon i Hajdariko (?) koji su imali zajednički poklon od tri groša na čifluk u selu Pohvalić u Sarajevskoj nahiji. GHB, Sidžil 59, s. 44.

¹²² *Vişoğa nāhiyesiniñ in'āmāt defteridir ki ber-vech-i ātī zīkr olunur* (GHB, Sidžil 14, s. 45); *Taksit-i şitā'iyje in'āmāt defteridir ki ber-vech-i ātī zīkr olunur* (Ibidem, s. 40); *Defter-i in'āmāt-ı taksit-i şitā'iyje ber-vech-i ātī 'ale'l-esāmī zīkr olunur*. GHB, Sidžil 13, s. 52.

¹²³ Primjer ovakvog deftera vidi u: GHB, A-175/TO.

teško razlikovati da li je određena osoba imala poresko oslobođenje ili novčanu subvenciju.¹²⁴ Na kraju je bio urađen obračun i sabiran ukupan iznos svih stavki.

Posao kadije, koji je on po svoj prilici prebacivao na sudske pisare, bilo je ažuriranje sadržaja in‘amat-deftera. Obuhvatalo je to praćenje promjena koje su se s vremenom dešavale, kao što je brisanje osoba koje su umrle ili iz nekog razloga izgubile poklon/in‘am te evidentiranje prebacivanja poklona s jedne osobe na drugu zbog nasljeđivanja ili tzv. “odricanja uz novčanu naknadu”.¹²⁵ O ovim operacijama svjedoče brojne bilješke na marginama in‘amat-deftera. Nakon samog deftera bile su ponekad, kao dodatak, bilježene i nove stavke, a zajedno s njima i bujruđije i bilješke na kojima su se ove dopune zasnivale.¹²⁶ Ažuriranje evidencije u in‘amat-defterima kadijama je bilo naređivano od strane valija.¹²⁷

Aktuelni in‘amat-defter slat je namjesniku u Travnik kada bi došlo vrijeme ubiranja poreza. Ovi primjerci bili su sastavljeni na osnovu ažuriranih in‘amat-deftera koji su vođeni u sidžilima, što je bilo posebno isticano u njihovim uvodnim dijelovima. Lice koje je bilo zaduženo

¹²⁴ Primjer vidjeti u: GHB, Sidžil 59, s. 30.

¹²⁵ U narednom poglavlju bit će više riječi o nasljeđivanju i odricanju od poklona. Na ovom mjestu ćemo navesti samo par primjera koji se nalaze na marginama in‘amat-deftera. Tahmišćić (*Tahmīšī-zāde*) Salih-aga imao je na svoje ime ubilježen poklon od 5 groša u selu Ostružnica. Pored njega je stajala naknadna bilješka da se on odrekao (*kaşr-ı yed*) spomenutog poklona (*in‘ām-ı mezkūr*) u korist Kline (*Ķlīno-zāde*) hadži Ibrahima i Abdullah-alemdara iz sela Orahovo. (GHB, Sidžil 59, str. 36). Hadži Abdulkadir je imao upisan poklon od tri groša u selu Slavogora. Pored ovog upisa stajala je naknadna bilješka kadije da je zbog smrti Abdulkadirove spomenuti poklon sa zemljom (*in‘ām-ı mezkūr arāzsiyle*) prešao (*intikāl*) na njegovog bratića Mustafić (*Muştafā-zāde*) hadži Ibrahima. (Ibidem, s. 37) Siva hadži Ibrahim-aga imao je poklon od 8 groša u selu Dolac. U in‘amat-defteru je pored ovoga bila unijeta i naknadna bilješka da je spomenuti poklon bio dodijeljen (*tevcīh*) valijinom časnom bujruđijom hafizu Ibrahimu-efendiji, nakon što je, usljed smrtnog slučaja, poklon ostao upražnjen (*fevti maḥlūlindan*). GHB, Sidžil 41, s. 92.

¹²⁶ Visočki in‘amat-defter iz 1189. iznosio je nakon svođenja obračuna 132 groša. Nakon deftera nalazili su se i dodaci kojima se defter popeo na 152 i po groša. Pored dopuna stajale su i bilješke na koga se dopuna odnosi, kao i nekoliko bujruđija. Potrebno je istaći da su bujruđije iza deftera ponekad mogle biti navedene i zbog promjena u već postojećim stavkama. GHB, Sidžil 17, s. 41.

¹²⁷ Silahdar Mehmed-paša uputio je sarajevskom mulli 28. 5. 1768. (11. muharrema 1182.) bujruđiju u kojoj se navodi da nakon smrti jednog od uživalaca poklona (*in‘āmāt mutaşarrıflarından*) treba dojaviti njegovu smrt i odbiti iz deftera poklon/in‘am umrlog lica. Međutim, dolazilo je do skrivanja (*ketm ve ihtifā*), pa je uzalud (*beyhūde*) propadao novac od hazarije (*māl-i ḥazariyye*). Zbog toga, naređeno je da se izvrši revizija (*taşḥīh*) upražnjenih (*maḥlūl*) poklona i takve stavke izbrišu (*terḳīn*) iz sidžila. GHB, Sidžil 9, s. 120.

da odnese deftere u Travnik bilo je u službi sarajevskog mutesellima.¹²⁸ Namjesnik je defter potvrđivao svojom bujruldijom koja je upisivana u njegovom gornjem dijelu nakon čega je smatran zvaničnim i legitimnim. Sarajevske kadije su, s vremena na vrijeme, prijepis ovog ovjerenog deftera zajedno s bujruldijom registrirale u sidžilima.¹²⁹

In'amat-defteri služili su kao referentni popisi na osnovu kojih su se mogli utvrditi uživaoci i iznos namjesnikovih poklona u nahijama Sarajevskog kadiluka. Oni su konsultirani prilikom ubiranja poreza kako bi se znalo koje osobe imaju pravo na namjesnikov poklon u vidu djelomičnog poreskog sniženja ili, pak, novčane subvencije. Njima se obraćalo i u različitim drugim situacijama u kojima je bilo važno znati ime korisnika i iznos pojedinog poklona, kao što su prijenos poklona s jedne na drugu osobu, sporovi koji su izbijali oko prava na korištenje poklona¹³⁰ te slučajevi u kojima sakupljač poreza nije uzeo u obzir bujruldiju o poklonu koja mu je bila pokazana.¹³¹ Pored ovoga, in'amat-defteri služili su računovodstvenim službenicima namjesnikove blagajne za svođenje finansijskog obračuna i pravdanje manjka sredstava u blagajni koja će se pojaviti nakon što pokloni budu realizirani na terenu.¹³²

¹²⁸ U sarajevskom tevzi-defteru za muharrem 1234. (1818) godine stajala je stavka od 15 i po groša predviđena za pokrivanje putnog troška mutesellim-begovog čovjeka koji je nosio in'amat-defter u Travnik, zajedno s pristojbom za izdavanje bujruldije (*Defter-i in 'āmātī Trāvnīke götüren mütesellim beg adamīna ħarc-ı rāh ma 'a ħarc-ı buyuruldi*), GHB, Sidžil 59, s. 28.

¹²⁹ Postoje sačuvana samo tri originalna pojedinačna in'amat-deftera. Svi imaju u uvodnom dijelu napomenu da predstavljaju izvadak iz sidžila (*sicill-i mahfūzdan ba 'de l-iħrāc*), kao i kratku bujruldiju u gornjem desnom uglu (GHB, A-167/TO; A-175/TO, A-4824/TO). Dokaz da su primjerci in'amat-deftera koji su bili potvrđeni bujruldijom vraćani kadiji jeste to što su ih oni u prijepisu zajedno s bujruldijom kasnije bilježili u sidžilima. Ti prijepisi prepoznatljivi su i zbog toga što u sebi imaju napomenu da su izvadak iz sidžila, koja je izvorno stajala u primjerku poslatom valiji. Bujruldije su obično bile jako kratke, naprimjer: "Neka se u skladu s defterom pokloni. Tako je naređeno." (*Işbu defter mücebince in 'ām olunmak deyü buyuruldi*). GHB, Sidžil 59, s. 30.

¹³⁰ O sporu oko prava uživanja poklona/in'ama između Nefise i njenog bivšeg muža hadži Mustafe sarajevski kadija izvijestio je valiju. U izvještaju je stajalo da je kadija podnio izvještaj na osnovu podataka u in'amat-defteru koji je bio ubilježen u sidžilu (*sicill-i mahfūzda mukayyed olan in 'āmāt defterine nazar olundıkda...*). GHB, A-1754/TO.

¹³¹ Mehmed Šakir Muidović žalio se da sakupljač poreza nije u njegov dio poreza obračunao poklon koji je on uživao (*in 'ām-ı mezkūrī ħişşe-i tekālīfimize ħesāb itmeyüp*). GHB, Sidžil 55, s. 273.

¹³² Ovo je jasno iz toga što jedna potvrda o uplaćenom porezu imala stavku odbitak poklona (*iħrāc-ı in 'ām*), koja je bila oduzimana od ukupne hazarije, mubaširije i hardži-baba koji su trebali ući u blagajnu. Jasno je da je informacija o tome koliko se treba odbiti na ime poklona morala biti stečena iz in'amat-deftera. GHB, A-2883/TO.

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da su in‘amat-defteri, kao forma evidentiranja valijinih poklona, predstavljali značajan uvjet za uspješno funkcioniranje opisane prakse i ostvarivanje kontrole nad poklonima u vidu poreskih oslobođenja i novčanih subvencija, pogotovo nakon što je njihov broj u nahijama Sarajevskog kadiluka porastao.

NASLJEĐIVANJE I USTUPANJE (PRODAJA) NAMJESNIKOVIH PORESKIH POKLONA UZ NOVČANU NADOKNADU

Poreska oslobođenja koja je namjesnik dodjeljivao kao svoj poklon/in‘am bila su, između ostalog, zanimljiva i specifična po tome što su oni, nakon smrti uživaoca, mogli preći na njegove nasljednike, kao i zbog mogućnosti da ih uživatelj za svoga života proda zainteresiranim licima. Navedenu tvrdnju pojasnit ćemo i obrazložiti na osnovu prvora- zredne arhivske građe.

Nakon smrti osobe koja je uživala poklon/in‘am, on je smatran upražnjenim/mahlul. Prema kadijskim ilamima koji su bili upućeni namjesniku, kada se dese ovakva upražnjenja, bosanski namjesnici su obično navedeni poklon kao dobročinstvo dodjeljivali njihovim rođacima (*aḳraba*) i čifluk-sahibijama (*aṣḥāb-ı ‘alāḳa*).¹³³ Štaviše, kadije su ponekad koristili i jači izraz za navedenu praksu te su navodili da je “staro pravilo/običaj” (*kā ‘ide-i ḳadīm*) bilo da zemlja zajedno s poklonom koji na nju spada pređe na nasljednike umrlog.¹³⁴ Radi boljeg razumijevanja

¹³³U dokumentu je navedeno “*aṣḥāb-ı ‘alāḳa*”. Mi ovo doslovno ne prevodimo. Opće- poznato je da su ovako u Osmanskom carstvu nazivane čifluk-sahibije. “Kada se desi ovakvo upražnjenje, Njihove Preuzvišenosti veziri obično su ga kao dobročinstvo dodjeljivali rođacima i čifluk-sahibijama” (*Bu makūle mahlūl vukū ‘unda vūzera-yı ‘izām ḥaẓerāti aḳraba ve aṣḥāb-ı ‘alāḳaya iḥsān idegelmekle*). GHB, Sidžil 49, s. 3.

¹³⁴Sarajevski kadija Klisevi-zāde Mehmed Emin-efendija uputio je ilam bosanskom namjesniku Silahdar Ali-paši. Izvijestio je da je umrli Hadžibešlić (*el-ḥāc Beṣlī-zāde*) Hasan-beg imao za mirijsku zemlju koju je uživao (*muṭaṣṣarrıf oldığı*) u Sarajevskoj, Fojničkoj i Visočkoj nahiji od davnina (*mine ‘l-ḳadīm*) prilikom ubiranja svakog taksita 49.5 groša poklona (*in ‘āmāt*). Kada je on umro, trebalo je da prema starom običaju pokloni zajedno s mirijskom zemljom pređu na njegove nasljednike (*arāzī-i mīriyye ile ma ‘an verese-i müteveffāya intikāl itmesi kā ‘ide-i ḳadīmeden iken*). Suprotno starom običaju određena lica sa strane su se umješala i na svoje ime prebacila spomenute poklone (*in ‘āmāt*). Predložio je valiji da se njihovi upisi ukinu i pokloni dodijele nasljedniku umrlog-Tulić (*Tūlo-zāde*) Mehmed-agi. Ali-paša je svojom bujruđijom naredio da se postupi u skladu s ilamom i pokloni dodijele spomenutom Mehmed-agi. GHB, Sidžil 53, s. 2.

navedenog pitanja, potrebno je istaći da navedeno ne znači da se radilo o apsolutnom zakonu po kojem se moralo postupati, jer je svaki naredni valija mogao promijeniti odluke koje su donijeli njegovi prethodnici i ne dati nikako poklone ili odlučiti kome ih dati. Međutim, dokumenti svjedoče da je dodjeljivanje "in'ama" nasljednicima bio raširen običaj koji su namjesnici uglavnom poštovali i preuzimali od svojih prethodnika. Naravno, nasljeđivanje se nije odvijalo po automatizmu, već je za njega bilo potrebno dobiti namjesnikovu bujruddiju o poklonu.

Djeca su imala prednost prilikom ponovnog dodjeljivanja namjesnikovog poklona poreza. O tome svjedoči podatak da su osobe koje su molile dodjeljivanje poklona/in'ama, koji je ostao upražnjen, svoju molbu podupirale tvrdnjama da je raniji uživatelj umro bez potomaka, želeći tako istaknuti da nema prepreke da se poklon njima dodijeli.¹³⁵ Uz to, slučajevi u kojima je namjesnik naređivao da se djeci umrlog vrati pravo na poreski poklon, koje je stjecajem okolnosti bilo prešlo na treće lice, dodatno ukazuju na pravo prvenstva koje su imala djeca preminulog uživaoca u ovim stvarima.¹³⁶ Osnovni uvjet da dijete može naslijediti očev "in'am" bio je da ono posjeduje zemlju koja je podložna oporezivanju budući da je "in'am" predstavljao pravo na sniženje poreza prilikom ubiranja svake rate imdadi-hazarije. Brojne stavke u in'amat-defterima, kao i marginalne bilješke svjedoče da su malodobna i punoljetna djeca nasljeđivala poklone koje su uživali njihovi očevi, naravno, prema novoj namjesnikovoj bujruddiji koja je o ovome izdavana.¹³⁷ Pored njih, u izvorima smo pronašli slučajeve u kojima su poklon naslijedili braća,¹³⁸ sestre,¹³⁹ zetovi¹⁴⁰ i supružnici.¹⁴¹ Dešavalo se da pravo na namjesnikov poklon poreza bude naslijedeno zajedno

¹³⁵ Hafiz Ibrahim je u svom arzuhalu zamolio Mehmed Husrev-pašu da mu se dodijeli 16 groša poklona/in'am koje je uživao Sivo hadži Ibrahim, koji je umro, a da nije iza sebe ostavio bez djece (*bilā-veled fevti...*). Valija mu je izašao u susret i dodijelio upražnjeni poklon/in'am. GHB, Sidžil 47, s. 7.

¹³⁶ Hatidža, kćer Salih-efendije Džine (*Cīno-zāde*), zamolila je da joj se vrate pokloni/*in'amāt* koji su nakon smrti njenog oca bili prebačeni na Sarajliju Bâkî-efendiju i njegovog brata Husejin-agu. Ibrahim Hilmi-paša je naredio da se dotični pokloni oduzmu od spomenutih lica i vrate Hatidži. GHB, Sidžil 48, s. 14.

¹³⁷ Dokaz da su malodobna djeca mogla naslijediti poklone je podatak da se na više mjesta u in'amat-defterima navode siročad (*eytām*) koja su naslijedila poklone poreza koji su pripadali njihovim očevima. GHB, Sidžil 47, s. 109.

¹³⁸ GHB, Sidžil 28, s. 2.

¹³⁹ GHB, Sidžil 36, s. 194.

¹⁴⁰ GHB, Sidžil 64, s. 3.

¹⁴¹ GHB, Sidžil 31, s. 104.

sa zemljom,¹⁴² ali, isto tako, zabilježen je i priličan broj slučajeva u kojima je poklon prelazio u drugo selo i na drugu zemlju.¹⁴³ Na koncu, može se zaključiti da su pri ponovnom dodjeljivanju upražnjenog poklona ključni bili lična procjena namjesnika, kao i preporuke koje bi mu kadija ili neko drugo lice dali. Srodničke i bračne veze, zaslužnost, odanost, ugled samog molitelja¹⁴⁴, ali i preopterećenost porezima, slabo materijalno stanje i nastojanje da se poklon ne odvaja od zemlje za koju je dodijeljen uzimani su u obzir, no, očito je od konkretnih okolnosti svakog slučaja zavisilo šta će od navedenog prevagnuti.¹⁴⁵

¹⁴²U sarajevskom in‘amat-defteru za mjesec redžep 1222. (1807.) bio je ubilježen poklon/in‘am za Fejzullah-bega, sina Ahmed-bega, za čifluk u selu Hrasno. Pored ovoga stajala je sljedeća naknadna bilješka: “Spomenuti poklon prebačen je na njegovu siročad zajedno sa zemljom” (*in ‘ām-i mezkūr arāžīsīyle ma‘an eytāmlarına naql şod*). GHB, Sidžil 47, s. 109.

¹⁴³Ali-aga je imao u selu Svinjarevo poklon/in‘am od 1.5 groš. Pored toga je stajala bilješka da je on bio prebačen na hadži Rustem-agu u selo Hadrovce. GHB, Sidžil 59, s. 30.

¹⁴⁴Dokument u kojem se navodi da su upražnjeni pokloni davani rođacima (*aķraba*) umrlih i čifluk-sahibijama ukazuju na značaj rodbinskih veza (GHB, Sidžil 49, s. 3). U svim in‘amat-defterima koje citiramo navodi se niz istaknutih ljudi, uleme i vojnika koji su dobijali poklone poreza, pa su oni dokaz da je njihov ugled mogao igrati značajnu ulogu. O tome koliko su odanost i predano vršenje službe mogli utjecati na dobijanje poklona svjedoči primjer čauš-čehaje Abdullaha, koji je dobio namjesnikov poklon prilikom svakog taksita za zemlju koju je uživao (*mutaşarrıf oldıđı arāžīsine*) u Visočkoj nahiji. U bujrujdiji je navedeno da je bio službenik divana (*ehl-i dīvān*) i pripadnik vojničke klase (*zümre-i ‘askerī*). Njegova služba i odanost postali su vidljivi (*hidmet ve şadākatı zāhir olup*) te je on, stoga, dostojan namjesnikovog poklona (*şāyeste-i in ‘ām*). (GHB, Sidžil 25, s. 140). Slično ovome, za Muhammed-bega, sina timarskog defterdara, koji je također imao namjesnikov poreski poklon navodi se da je bio “dostojan dobročinstva” (*şāyeste-i ihsān*). GHB, Sidžil 32, s. 1.

¹⁴⁵U jednom livanjskom sidžilu nalazi se arzuhal koji se odnosio na namjesnikov poklon/in‘am u Visočkoj nahiji, koji je kadija zabilježio na ovom mjestu kao vrstu obrasca za rad. Navodi se da je zemlje, za koju se molio poklon/in‘am u selu Baltićima, bilo malo, a poreza mnogo (*arāžimiz kalıl ve tekālifi keşır oldıđından*). Molitelj ističe da je siromašan (*fakırü ‘l-hāl*) te da nema snage (*iktidārımı olmamađla*) da sve to plaća. Od valije je zamoljeno da iz milosti prema siromašnom stanju molitelja (*hal-i fakiranemize merhmeten*) prilikom ubiranja svakog taksita dodijeli poklon od pet groša. (Istorijski arhiv Sarajevo, T7, s. 43 v); U jednoj bujrujdiji Selim-paše, kojim je dodijeljen poklon/in‘am, bilo je naređeno da se iz milosti prema stanju molitelja (*şāhib-i ‘arż-i hāluna merhmeten*) od svakog taksita poklanja i oprašta (*‘afv*) po pet groša. (GHB, Sidžil 25, s. 138); Ahmed-halifa je umro, a njegova je žena Hatidža naslijedila zemlju koju je uživao. Namjesnik je izdao bujrujdiju kojom joj dodjeljuje poklon, s obrazloženjem “da se poklon ne bi odvajao od zemlje” (*in ‘ām arāžiden ayrılmayup*) GHB, Sidžil 31, s. 104.

Pravo na sniženja poreza pod nazivom “in‘am” koje su prema namjesnikovoj bujruldiji imali određeni “posjednici/uživaoci poklona” (*aşhâb-ı in‘âmât*) prilikom svakog razreza taksita bilo je mobilno te je moglo biti predmetom novčanih transakcija, odnosno pogodbi. One su obavljane na specifičan način. Lice koje je u svojim rukama imalo bujruldiju o poklonu poreza moglo je odstupiti, odnosno, odreći se prava koje imalo, ustupiti ga i prepustiti nekom drugom licu, s tim da mu ono zauzvrat plati određeni iznos na ime protunaknade/ekvivalenta za ustupanje. S tim u vezi, na marginama in‘amat-deftera nahija Sarajevskog kadiluka susreću se izrazi “*kaşr-ı yed*” (odstupanje, odricanje) i “*ferâğ*” (ustupanje, prepuštanje) koji su korišteni prilikom provođenja navedenih transakcija.¹⁴⁶ Na prvi pogled, može se učiniti da su ovakve bilješke, kojih ima mnogo, predstavljale besplatno ustupanje prava na poklon. Međutim, smatramo da je to dolazilo u obzir samo u izuzetnim slučajevima, kao što su oni u kojima se radilo o bliskim rodbinskim vezama. Stoga, izrazi “odricanje i prepuštanje” samo su bili načini da se zamaskira ono što je evidentno – pravo uživanja namjesnikovih poreskih poklona pod nazivom “in‘am” bilo je predmet kupoprodaje i trgovine. To stoji u suštini stvari, dok je forma bila sasvim druga stvar. Nije se to, čak, u pojedinim slučajevima ni krilo, pa se mogu susresti i primjeri kada je sarajevski kadija, ili neki njegov pisar, u in‘amat-defterima otvoreno navodio da je jedna osoba “prodala” (*bey‘*) poklon drugoj osobi i odstupila (*kaşr-ı yed*).¹⁴⁷ Odricanje od poklona nije se

¹⁴⁶“Spomenuta Ummi Kjulsum se svojom voljom odrekla spomenutog poklona/in‘ama u korist plemenitog kadije Mehmed Nezif-efendije, što je dojavljeno Divanu Bosne i na ovom mjestu istumačeno” (*În‘âm-ı mezkûri mersûme Ummi Kûlsum bâ-hüsn-i rîzâ kużât-ı kirâmdan Mehmed Nazîf efendiye kaşr-ı yed eyledigini Dîvân-ı Bosnaya i‘lâm olındığı bu maħalde şerh virildi.*). (GHB, Sidžil 36, s. 194). “Mustafa, sin Mehmedov, koji je uživao spomenuti poklon/in‘am, svojevoljno ga je ustupio turnadžiji Hadžibektašević Mehmed-agi” (*În‘âm-ı mezkûri mutaşarrıf olan Mustafâ bin Mehmed bâ-hüsn-i rîzâ el-hâc Bektâş-zâde turnacı Mehmed ağâya ferâğ şod*). (GHB, Sidžil 59, s. 30). Kao protuteža za prelazak poklona s osobe na osobu uz novčanu naknadu, u slučajevima nasljeđivanja navodi se da je poklon prešao na nasljednika besplatno/*meccânen*, zajedno sa zemljom (*Müteveffâ-yı merkûm Paşalı-oğlı molla Şalîhiñ şağîr oğlı Dervîşe in‘âm-ı mezkûr arâzîsiyle meccânen intikâl eyledigi ba‘de‘t-taşhîh kayd şod*). GHB, Sidžil 41, s. 92.

¹⁴⁷U jednom in‘amat-defteru Visočke nahije bio je registriran poklon od pet groša koji je imao serdar Mustafa-aga u selu Lješevo. Pored toga nalazi se sjedeća bilješka: “Pošto je njegov sin spomenuti poklon/in‘am svojevoljno prodao i odstupio, prebačen je (poklon) u džemat Sućjesku” (*În‘âm-ı mezkûri oğlı Ağân Hüseyin bâ-hüsn-i rîzâ molla ‘Arife bey‘ ve kaşr-ı yed itmekle Şütîşka cemâ‘atına nakl şod. Fî ğurre-i muħarrem sene 1222.*) GHB, Sidžil 41, s. 100.

smjelo desiti silom, na što ukazuje formulacija da je ustupanje i prepuštanje poklona/in‘ama bilo izvršeno “svojevoljno” (*ba-hüsn-i riżā*). Također, odricanje i ustupanje nije se moglo desiti tajno, to jest bez znanja namjesnika i suda. O tome svjedoče registracije u sudskim sidžilima, kao i bilješke da je Divan Bosne bio obaviješten o odstupanju.¹⁴⁸ Tajno prepuštanje poklona ne bi moglo biti registrirano u in‘amat-deftere, a samim tim ne bi bilo ni operativno. Običaj je bio da namjesnici uvažavaju ovu vrstu transakcija te mi ne znamo ni za jedan slučaj da je to neki namjesnik odbio, a s druge strane, mnogo je ustupanja koja su bila uvažena i evidentirana u in‘amat-defterima. Naravno, konačna odluka o ovom pitanju bila je namjesnikova, jer se odnosila na poklanjanje prihoda koji su pripadali njegovoj blagajni.

Nameće se pitanje zbog čega je korištena navedena terminologija i šta je navedena transakcija u suštini predstavljala? Naime, uživanje namjesnikovog poklona u vidu djelomičnog poreskog oslobođenja na teret prihoda koji pripadaju namjesnikovoj blagajni nije predstavljalo nešto nad čim se ima vlasništvo, već prije svega pravo koje neko namjesnikovom voljom posjeduje i koristi. Stoga se osobe koje su imale ovaj poklon nisu nikad nazivale vlasnicima poklona, već izrazima *in‘āmāt mutaşarrıfları* i *aşhāb-ı in‘āmāt*, odnosno posjednici, korisnici, uživaoци poklona. Shodno tome, od navedenog prava se odustaje i odstupa, a poklon se prepušta drugoj osobi. Uzor za korištenje navedene terminologije bili su identični izrazi i procedura koja se odvijala kada se određena osoba odričala u korist druge osobe prava korištenja nad određenim komadom državne/mirijske zemlje, ili timarom.¹⁴⁹ Zanimljivo je da je odstupanje i prepuštanje namjesnikovog poklona poreza moglo biti samostalno urađeno, nezavisno od zemlje¹⁵⁰, a zabilježeni su i slučajevi

¹⁴⁸ *‘In‘ām-ı mezkūrı mersūme Ummi Külsum ba-hüsn-i riżā kużāt-ı kirāmdan Meħmed Nazıf efendiye kaşr-ı yed eyledigini Dīvān-ı Bosnaya i‘lām olındığı bu maħalde şerħ virildi.* GHB, Sidžil 36, s. 194.

¹⁴⁹ Za opširnije informacije o odstupanju i ustupanju mirijske zemlje uz novčanu naknadu (*bedel-i ferāğ*) vidi: Halil Cin, *Miri Arazi ve bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969, s. 153-198. Za odricanje i ustupanje timara vidi: Nedim Filipović, “Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V, Sarajevo, 1955, s. 269-270.

¹⁵⁰ To su slučajevi u kojima poklon prelazi na drugi čifluk i u drugo selo. Tahmišćić Salih-aga je imao poklon od pet groša u selu Ostružnica. Pored toga stoji sljedeća bilješka: “Spomenuti Tahmišćić Salih-aga odstupio je od spomenutog poklona/in‘ama u korist Kline hadži Ibrahima i Abdullah-alemdara, u selo Orahovo” (*Mezbūr Tahmīsī-zāde Şalih āga in‘ām-ı mezkūrı Klıno-zāde el-hāc İbrahım ve ‘Abdu’llāh ‘alem-dāra Orahova karyesine kaşr-ı yed şod*). GHB, Sidžil 59 s. 36.

da se istovremeno vrši odricanje i ustupanje mirijske zemlje i poklona koji joj je pripadao.¹⁵¹

Odstupanje i ustupanje “in‘ama” uz novčanu naknadu omogućavalo je osobama koje su imale čifluke podložne oporezivanju da “kupe” poreske povlastice i time poboljšaju svoj ekonomski položaj. Navedena pojava dodatno naglašava specifičnost namjesnikovih poklona poreza na teret hazarije, mubaširije i hardži-baba u odnosu na ostale vidove oslobađanja od poreza u Osmanskom carstvu. Nije zabilježeno da su se nasljeđivanje i prodaja odnosili i na namjesnikove poklone u vidu gotovinskih novčanih subvencija.

SPOROVI OKO PORESKIH POKLONA BOSANSKIH NAMJESNIKA

Namjesnikovi pokloni u vidu prava na sniženje poreza prilikom ubiranja svakog taksita predstavljali su s vremena na vrijeme predmet žalbi i sporova, što dodatno ukazuje na ekonomski značaj koji su oni imali za svoje uživaoce. Analizirat ćemo, na izabranim primjerima, karakter sporova koji su se dešavali, kao i na načine njihovog rješavanja.

Prvi primjer odnosi se na izvjesnu Hatidžu, kćerku umrlog Salih-efendije Džine, koja se žalila namjesniku Ebu Bekir-paši, navodeći da je njen otac za zemlju u Sarajevskoj nahiji imao poklone/in‘am (u smislu poreskog oslobođenja) te da su nakon njegove smrti izvjesni Bâkî-efendija i njegov brat Husejin-aga, zbog “nezajajžljive pohlepe”, uspješli navedene poklone prebaciti na sebe. To je raspršilo njene čifčije. Zamolila je da se pokloni vrate njoj. Namjesnik je poslao kadiji upit o navedenoj stvari te je ovaj dao izvještaj kojim je potvrdio Hatidžine riječi, ali je bujrukdija o oduzimanju poklona i njegovom dodjeljivanju

¹⁵¹ “Na ovom mjestu je protumačeno da su se Mehmed i Mustafa, sinovi spomenutog, odrekli od dvije trećine spomenutog poklona i ustupili ga Osman-begu Dženetiću, zajedno sa zemljom. Jedna trećina je za Ibrahima Karića” (*Mezbûruñ oğulları Mehmed ve Mustafa arâzîsiyle in‘âm-i mezkûruñ sülûsân hisşesini Cennetî-zâde Osmân beğe ferâğ ve kaşr-ı yed eyledikleri bu mahalle kayd şod. Hisse-i sülûs li-Ibrâhîm Kârik*). (GHB, Sidžil 41, s. 103). U jednom sarajevskom sidžilu zabilježen je i kadijski hudždžet u kojem Hatidža, supruga umrlog Rustem-alemdara, njena kćerka Ajša, i druga kćerka umrlog, također Hatidža, posredstvom svojih opunomoćenika prodaju (*bey‘*) svoj nepodijeljeni zajednički dio u mulkovnim dobrima (*emlâk*) i mlinu (*degirmen*) te, istovremeno, odričući se, ustupaju (*ferâğ*) komad mirijske zemlje (*arâzî-i mîriyye*) koji je umrli uživao u selu Mrakovo, kao i poklon/in‘am od tri groša koji je prilikom svakog taskita na nju spadao (*ve arâzî-i mîriyye üzerinde be-her takşîtd eüçer gürüş in‘âmiyle*). Sve je to urađeno za jedinstvenu cijenu od 1100 groša, a osoba koja je kupac, odnosno u čiju korist se odreklo, bio je izvjesni Ahmed-alemdar. GHB, Sidžil 41, s. 28.

Hatidži donijeta tek u vrijeme narednog namjesnika Ibrahim Hilmi-paše.¹⁵² Drugi primjer govori o sporu koji je izbio između Mehmed Seid-efendije Hajrića i mulla Šakira. Pravo na poklon/in'am poreza bilo je iz nekog razloga oduzeto mulla Šakiru i prenijeto u drugo selo na Hajrićev čifluk. Nekoliko godina iza ovoga, bujruldijom drugog namjesnika potvrđen je poklon Hajriću, a zabranjeno je miješanje (*müddāhalesi*) mulla Šakiru, što očito govori da se on nije bio pomirio s gubitkom poklona, pa je trebalo izdati novu bujruldiyu.¹⁵³ Treći primjer koji ćemo predstaviti predstavljao je spor oko prava na uživanje namjesnikovog poklona koji je izbio između izvjesne Nefise i njenog bivšeg supruga hadži Mustafe. Dok su oni bili u braku, na zemlju koja je pripadala Nefisi, ali na Mustafino ime, bio je dodijeljen namjesnikov poklon/in'am. Navedena situacija nije predstavljala problem u vrijeme dok su oni bili u braku. Međutim, nakon razvoda, Mustafa je izvadio potvrdu da poklon pripada njemu te je, zahvaljujući tome, od sakupljača poreza "uzeo gotov novac i potrošio ga", a Nefisu je sakupljač poreza počeo "uznemiravati" (*rencīde*) traženjem poreza, kao i ostalu raju.¹⁵⁴ Očito je navedeni poklon imao smisao poreskog oslobođenja i zahvaljujući njemu Nefisa dio poreza nije plaćala. Pošto je nakon razvoda poklon ostao na Mustafinom imenu, koji nije imao zemlju čiji bi porezi trebali biti sniženi za iznos namjesnikovog poklona, desilo se da je sakupljač poreza poklon tretirao kao gotovinsku novčanu subvenciju, pa ga je od dotad sakupljenog poreza isplatio u gotovini. Nakon kadijinog izvještaja o ovom problemu, namjesnik je naredio da se Mustafino miješanje spriječi te da se poklon odnosi na zemlju koja pripada Nefisi.

Najveći broj sporova koje smo mi susreli u izvorima izbijao je u situacijama kada je poklon poreza ostao upražnjen zbog smrti ranijeg uživaoca, pa su određene osobe iskoristile priliku da ga prebace na svoje ime. Nasljednici su se žestoko odupirali ovome te su ličnim molbama od valije tražili da se njima dodjeli poklon, a ponekad su to u njihovo ime činile kadije svojim ilamima. Nekada su sporovi mogli potrajati i više godine, a namjesnik je bio vrhovna instanca kojoj se obraćalo za njihovo rješavanje.¹⁵⁵ Pri donošenju odluka njegov oslonac bio je

¹⁵² GHB, Sidžil 48, s. 14.

¹⁵³ GHB, Sidžil 28, s. 14.

¹⁵⁴ GHB, A-1754/TO.

¹⁵⁵ Navedeni spor između Mehmed Seid-efendije Hajrića i mulla Šakira trajao je najmanje par godina. Zaključujemo to što je proteklo nekoliko godina od bujruldije kojom je bio oduzet poklon mulla Šakiru i dat Hajriću, do druge, u kojoj je zabranjeno miješanje mulla Šakiru i potvrđen poklon Hajriću (GHB, Sidžil 28, s. 14). Također, kada se Nefisa žalila Ebu Bekir-paši da su je Bâkî-efendija i njegov brat oštetili prebacivanjem na sebe poklona koji su pripadali njenom ocu, bujruldiya kojom je ovo ispravljeno izdata je tek u vrijeme Ibrahim Hilmi-paše. GHB, Sidžil 48, s. 14.

sarajevski mulla koji je vodio centralnu evidenciju o svim poklonima u nahijama Sarajevskog kadiluka.

Sporovi i sučeljavanja su u svojoj osnovi imali ekonomske razloge. Naime, pojedinci su tražeći namjesnikov poklon poreza, izjavljivali da imaju malo zemlje, a običajni porezi i “teški nameti” su često ubirani. Žalili su se da zbog toga njihove čifčije napuštaju obrađivanje zemlje i idu na one čifluke koji su imali namjesnikov poklon/in‘am poreza. Očito je na njima položaj čifčija bio nešto lakši. Njihova zemlja ostajala je prazna i neobrađena.¹⁵⁶ Štaviše, pojedinci su izjavljivali i da je gubitak prava na namjesnikov poklona poreza, koji se desio iz ovog ili onog razloga, prouzrokovao da im se čifčije razbježe.¹⁵⁷ Ako se uzme u obzir ekonomski značaj koji je pravo na sniženje poreza prilikom svakog taksita imalo za čifluk-sahibije, onda ne treba čuditi što su oko ovog, za njih životnog pitanja, izbijali sporovi.

ZAKLJUČAK

Analizom prvorazrednih osmanskih izvora došli smo do zaključka da je javna manifestacija dobročinstva imala značajno mjesto u svakodnevnim aktivnostima bosanskih namjesnika te da se, štaviše, od njih očekivalo da na različite načine prakticiraju dobročinstveno djelovanje, neovisno od toga kakva je bila njihova osobnost. Oporezivanje je, također, bilo povezano s osmanskim poimanjem dobročinstva, pa su sultani poreska oslobođenja koja su dodjeljivali smatrali izrazom svoje blagonaklonosti, milosti i dobročinstva. Pored ovoga, zanimljivo je i da su namjesnici Bosanskog ejaleta pod imenom “in‘am” (dobročinstvo, poklon) pojedincima dodjeljivali pravo na dugoročno sniženje jedinstvene poreske sume koja je poreskim obveznicima raspoređivana kao njihov dio na ime poreza imdadi-hazarija i ostalih prireza koji su s njom ubirani dva puta godišnje. Osobe koje su uživale poreska oslobođenja koja su namjesnici dodjeljivali pod imenom “in‘am” bile su evidentirane u

¹⁵⁶ Mehmed Seid, koji je bio kadija u Pruscu (*Akhişar*), molio je namjesnika da mu se dodijeli poklon koji je ostao upražnjen nakon smrti Hadžibešlić Hasan-bega. Obrazložio je to izjavom da su prihodi zemlje koju je uživao u Visočkoj nahiji vrlo mali (*hāşilātu ekallu kalil*), a običajni porezi i teški nameti se često dešavaju (*tekālīfāt-ı ‘örfiyye ve şakkası kesīrū’l-vukū’*). Zbog toga, njegove čifčije su željele ostaviti obradu zemlje i preći na one čifluke koji su imali poklone (*terk-i zirā‘at ve in‘āmātu olan çiftliklere rağbet*). GHB, Sidžil 49, s. 3.

¹⁵⁷ Hatidža, kćerka Salih-efendije Džine, tvrdila je, tako, da je gubitak poklon/in‘am prouzrokovao da joj se čifčije rasprše (*çiftçülerimiz perākende olmalarına bādī olmagla*). GHB, Sidžil 48, s. 14.

registrima koji su nazivani in‘amat-defteri. Nemamo podataka da su u drugim dijelovima Carstva postojali in‘amat-defteri koji bi bili slični onima koje se odnose na poklone bosanskih namjesnika, ali znamo za različite upotrebe termina “in‘am”, kako na poreskom, tako i na drugim poljima. Naravno, to može biti i zbog neistraženosti ovog pitanja u historiografiji. Bilo kako bilo, očito je da se radi o pojavi koja nije bila široko raširena, već predstavlja lokalnu specifičnost pojedinih područja u Osmanskom carstvu. Prema dosadašnjim saznanjima, u ova područja mogu se svrstati Sarajevski kadiluk, kao i još nekoliko nahija na području Bosanskog ejaleta.

KONCEPT DOBROČINSTVA I PORESKA OSLOBOĐENJA U OSMANSKOM CARSTVU (Lokalne specifičnosti oporezivanja u Sarajevskom kadiluku prema in‘amat-defterima bosanskih namjesnika)

Sažetak

Osmansko poimanje značaja dobročinstva u upravljanju državom nastavak je shvatanja koja su o ovom pitanju postojala na muslimanskom Bliskom Istoku u srednjem vijeku. Sultani su poreska oslobođenja koja su dodjeljivali smatrali izrazom svoje vladarske milosti, blagonaklonosti i dobročinstva, slično kao i brojne odluke koje su o različitim pitanjima donosili. Pored ovoga, u Osmanskom carstvu su i različita upravna lica pronalazila načine da javno manifestiraju dobročinstvo. Bosanski namjesnici su u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća pod nazivom “in‘am” (dobročiniteljski poklon) dodjeljivali dugotrajna prava na sniženje (tj. djelomično oslobođenje) jedinstvene poreske sume koja je pojedinom poreskom obvezniku u reparticionom sistemu oporezivanja bila, kao njegov poreski dio, dodjeljivana na ime imdadi-hazarije i ostalih prireza i pristojbi koji su zajedno s njom bile ubirane dva puta godišnje. Navedeni poreski pokloni bili su registrirani u in‘amat-defterima, zajedno s namjesnikovim poklonima u vidu dugoročnih novčanih subvencija, isplaćivanih u gotovini, prilikom ubiranja svake rate poreza imdadi-hazarija. Namjesnikovi poreski pokloni mogli su preći na nasljednike, a uživalac ih se, uz novčanu naknadu, mogao odreći te ih ustupiti zainteresiranim licima. Navedena praksa u ovom radu obrađena je na osnovu in‘amat-deftera koji se odnose na nahije Sarajevskog kadiluka, kao i na osnovu ostale s njima povezane arhivske građe na osmanskome jeziku. Ova tema do sada nije bila obrađena u historiografiji.

CONCEPT OF BENEFACTION
AND TAX EXEMPTIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE
(Local specificities of taxation in the kaza of Sarajevo, as recorded
in in'amat defters of Bosnia's governors)

Summary

Ottoman conception of importance of benefaction in governing the state was a continuation of ideas developed and shaped in the Muslim Middle East during the Middle Ages. Interestingly enough, sultans considered the granted tax exemptions as an expression of their benevolence, kindness and grace, in the same way as numerous other decisions they were taking on various matters. Apart from this, administrative officials were also finding out ways to publicly demonstrate benevolence. Governors of Bosnia in the 18th and first half of the 19th centuries, under the name of *in'am* (benefaction, gift), used to grant, mostly at individual level, long-term rights to deduction (i.e. partial tax exemptions) of tax amount which had been, in accordance with the repartition register, twice a year, apportioned to each tax payer as his tax share of *imdad-i hazariyye* and other surtaxes and fees that were listed in the register. Governor's "gifts" of tax deduction were registered in *in'amat defters*, together with governor's gifts in form of long-term cash subventions that were paid to individuals every time after the each *imdad-i hazariyye* instalment had been collected. The tax deduction right could be inherited by heirs. Also, it could be abandoned and in return of an agreed upon equivalent transferred to the interested party. Therefore, tax deductions, designated in sources as *in'am*, represent very interesting taxation phenomena in the Ottoman Empire. In other parts of the Empire we have no information on existence of *in'amat defters* which would be similar to those of Bosnia's governors, but we are acquainted with different uses of the term of *in'am*, as in taxation, so in other fields. Of course, that could be because the mentioned question has not been researched. However, the phenomena in question, apparently, was not widespread, but rather, a local characteristic of certain areas in the Ottoman Empire. According to the current findings, these areas include the *kaza* of Sarajevo, as well as few other *nahiye* in the *Eyalet* of Bosnia.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia, Sarajevo, 18th and 19th centuries, benefaction, taxation, tax exemption, in'amat defters.